

SZENT ATANÁZ GÖR. KAT. HITTUDOMÁNYI FŐISKOLA
INSTITUTUM SANCTO ATHANASIO NOMINATUM

ATHANASIANA

56

Nyíregyháza
2023

ATHANASIANA
a Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola folyóirata

Alapítva 1995-ben

Főszerkesztő:
Ivancsó István

A szerkesztőbizottság tagjai:
Janka György, Szabó Péter, Véghseő Tamás, Vincze Krisztián

A szerkesztőség címe:
Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola
H 4400 Nyíregyháza
Bethlen G. u. 13–19.
Tel./Fax: +36/42/597-600
www.szentatanaz.hu
szentatanaz@szentatanaz.hu

Postacím:
H-4401 Nyíregyháza, Pf. 303

Felelős kiadó:
dr. Odrobina László mb. rektor

© Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, 2023

ISSN 1219-9915

Megrendelhető a fenti címek bármelyikén
Az egyes számok ára: 1.000 Ft

SZARKA JÁNOS

Bizánci rítusúak az Árpád-kori Pécsi Egyházmegyében

TARTALOM: 1. Bevezetés; 2. A Szent István-i egyházszervezet IX–X. századi előzményei Dél-Magyarországon; 1/ Az írott források általánosan érvényes állításai; 2/ Régészeti eredmények; 3. A görög rítus jelenlétének jelei a Pécsi Egyházmegyében; 1/ Pécs egyik elnevezése is görög kötődést jelez; 4. A görög rítusúak továbbélése az 1215. évi IV. Lateráni Zsinat után; 5. Összegzés.

JÁNOS SZARKA: *Byzantine-Rite Christians in the Diocese of Pécs During the Era of the Árpád Dynasty*

This year marks the centenary of the creation of the historical antecedent of the Byzantine-rite Eparchy of Miskolc, the Apostolic Exarchate of Miskolc. This event may afford an opportunity to examine the presence of the Byzantine Rite in the Diocese of Pécs, a diocese heavily populated by Kabars (Khazar rebels who had joined the Magyar confederation prior to the Hungarian Conquest of the Carpathian Basin), during the era of the Árpád Dynasty. At the time of the Hungarian Conquest, two Cuman-Kabar chieftains settled in the area: Voyta in the southern part of Tolna County and Ete in Baranya County. In general, the historiography of Hungarian Byzantine-rite Christians in the Árpád era may be described as lacking in sources. Apart from the loss or deliberate destruction of sources, this circumstance may have been caused by concealment and falsification. Thus, in addition to written records, all other – archaeological, architectural, history-of-art-related, etc. – information must also be considered to establish the truth.

1. Bevezetés

Az idén ünnepeljük a görög rítusú Miskolci Egyházmegye előzményének, a Miskolci Apostoli Exarchátus létrejöttének centenáriumát. Az Árpád-kori görög rítusú múlt jelentős mértékben összekapcsolódott az e területet birtokló kabar néppel (a hét kun-kabar vezér közül öt a mai Miskolci Egyházmegye területén telepedett le a honfoglalást követően). 2017-ben a Papp Antal érsek 150. születésnapjára megjelent kötetben¹ erről írtam a „Görög rítusú egri püspökség az Árpád korban” című tanulmányomban. A 2024. évi centenárium pedig alkalom lehet arra, hogy megvizsgáljuk egy másik, jelentősen kabarok által lakott egyházmegyében, a Pécsi Egyházmegyében a görög rítus Árpád-kori jelenlétét. Itt két kun-kabar vezér telepedett meg a honfoglalás idején: Vojta Tolna vármegye déli részén, Ete pedig Baranya vármegyében.²

¹ PAPP ANDRÁS (szerk.), „Az Úr az én erősségem”, Miskolc 2018, 64–84.

² KOVÁCS BÉLA, „Kabarok és palócok”, in *Az Egri Múzeum Évkönyve* 1969, 169.

Vizsgálódásunk elején kijelenthető, hogy nem vagyunk könnyű helyzetben, hiszen az Árpád-kori egyházmegyék létrejöttéről nem maradt fenn hiteles alapítólevél. A Szent Istvánnak tulajdonított tíz püspökség alapításáról csak kettőnek: a veszprémi és a pécsi püspökségnek van alapítólevele, de ezek hitelessége nem vitán felüli. Szentpétery Imre szerint „többé-kevésbé hamisak”. A veszprémi alapítólevél záradéka ugyan – görög szokást követve hozza a 318 egyházatya átkát és ezzel – korai alapításra enged következtetni, de Pécs esetében ennyit sem mondhatunk. A további nyolc, Szent Istvánnak tulajdonított egyházmegye alapításáról semmilyen dokumentummal nem rendelkezünk.

Az Árpád-kori magyar görög szertartásúak történetéről általánosságban elmondható, hogy forráshiányos. E hiány oka lehet a források megsemmisülése vagy szándékos megsemmisítése mellett az elhallgatás és hamisítás stb. Feltűnő, hogy a tatárjárás előtti időből Kelet-Magyarországról alig van oklevél. (Az Erdélyi³ Egyházmegyéből csekély, a Bihar-váradi és a Csanádi Egyházmegyéből pedig egyetlenegy sincs. – A latin rítusúakra vonatkozó sincs. – Az egri püspökség és káptalan levéltára is több ízben elpusztult. Kevés középkori oklevél maradt ránk.⁴) A Kalocsai és a Pécsi Egyházmegye középkori levéltára és könyvtára is elveszett.⁵

A forráshiányt Bozsóky P. Gerő neves ferences történészünk így indokolta: „Tudjuk ugyanis, hogy a latinok, nem szívesen beszéltek a bizánci szertartású keresztényekről, főképpen abban az időben, amikor a krónikákat lejegyezték, s amikor a királyi udvar beállítotttsága már teljesen latin volt”.⁶ Kapitánffy professzor hasonlóképpen vélekedett a krónikákról és gesztákról is: „a ránk maradt szövegek többszöri átdolgozáson estek át, s mai alakjukat csak a XIV. században kapták meg”.⁷ Az igazság kiderítéséhez az írott források mellett tehát szükség van minden más, régészeti, építészeti, művészettörténeti stb. információ figyelembevételére is.

³ Az Erdélyi Egyházmegye korai okleveles anyagáról is így ír a kutató „Erdélynek... a korai okleveles anyaga rendkívül szegény... Bármi is lett légyen az oka, a forrásszegénység fennáll...” Lásd MAK-KAI LÁSZLÓ – MÓCSY ANDRÁS, *Erdély története*, Budapest 1986, I. köt., 242.

⁴ Kovács Béla írja. Lásd SZABÓ JÁNOS GYŐZŐ, „A gyöngyöspatai Szent Péter templom”, in *Az Egri Múzeum Évkönyve* 1985, 42.

⁵ A kalocsai főszékesegyházi könyvtáros, Boros István így siránkozik: „Egyáltalán nem túloz Fraknói Vilmos, amikor ezt írja: »az érsekség kalocsai és bácsi székesegyházát és palotáját szobraival és festményeivel, öltönyeivel, edényeivel, könyv- és levéltáraival együtt, mintha a föld nyelte volna el. Pedig teljesen kétségtelen, hogy a művészet és a tudomány kincsei épp oly gazdagságban voltak itt feltehetően, mint Esztergomban vagy Zágrábban«”. Lásd BOROS ISTVÁN, *A kalocsai főszékesegyházi könyvtár*, Budapest 1994, 16.

⁶ BOZSÓKY PÁL GERŐ (szerk.), *Magyarok útja a pogányságból a kereszténységig*, Szeged 2000, 216.

⁷ KAPITÁNYFfy ISTVÁN, *Hungarobyzantina*, Budapest 1990, 53.

1. A Szent István-i egyházszervezet IX–X. századi előzményei Dél-Magyarországon

1/ Az írott források általánosan érvényes állításai

Ekkortájt az ország déli része váltakozva hol bulgár, hol görög érdekszférába tartozott. Zalavár-Várszigeten a IX. századi Mária-templom közelében találtak egy ólombullát a 878 körüli időből. A bulla előlapján „György, Bulgária érseke” (görög és ósláv betűk keverednek a szövegben); a hátlapján „Istenszülő segits szolgálóknak” feliratok láthatók.⁸ E György nevű bulgár érseknek a morvák közötti joghatósága kiterjedhetett az egész Dél-Dunántúlra. A zalavári bizánci oltártöredék⁹ is árulkodik a szláv nyelvű görög rítus jelenlétéről. Ezt igazolja magyar nyelvünk korai szláv eredetű keresztény szókinccse: kereszt, keresztelés, keresztény, pap, barát, apáca, oltár, zsoltosma, malaszt, szent, karácsony, bérnál, zarándokol stb.¹⁰ Tovább erősödhetett a déli területeken a görög szertartású térítés akkor is, amikor Metód halála után (885) a pápa betiltotta a glagolita liturgiát, Wiching püspök pedig elűzte a Nyitrai Egyházmegyéből a szláv nyelven miséző papokat. A mintegy 200 szlávul fungáló pap¹¹ közül sok menekülhetett délebbre, akik itt – a bulgár iurisdictio védelme alatt – tovább végezheték előbb glagolita-, majd az új „cirill-írás” megalkotása után az ósláv liturgiát. (Még nincs egyházszakadás Kelet és Nyugat között, csak joghatósági vita!)

Anonymus szerint a magyarok bejövetele előtt Zalán bolgár fejedelem (már keresztény) népe birtokolta az ország középső részét. Bozsóky hasonlóan vélekedik: a „honfoglalást megelőző években a bolgár birodalom a Duna–Tisza közére és a Marostól délre fekvő nagy területre kiterjedt. A keresztény hit terjedését a Szirmiumban székelő bizánci püspök papjai végezték. Munkájuk igazi sikeréről, sajnos, pontos és részletes értesüléseink nincsenek”.¹² – Szerintem a szirmiumi érsek joghatósága a Pécsi Egyházmegye területére, sőt az egész Dél-Dunántúlra kiterjedhetett. Piligrim passauai püspök (aki ugyan szerette volna megszerezni a Pannónia fölötti

⁸ *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*, Pannonhalma 2001, 61.

⁹ TIMKÓ IMRE, *Keleti kereszténység, keleti egyházak*, Budapest 1971, 398. Bogyai Tamásra hivatkozik, illetve a 7. lábjegyzetben az 520. oldalon: „Elképzelhető, hogy a 11. századi apátság a 9. századi Mária-templom helyén létesült”. Vö. TÓTH SÁNDOR, „A 11–12. századi Magyarország benedekrendi templomainak maradványai”, in *Paradisum plantavit*, 159. 16. lábj.: „A 11. századi zalavári apátság patrónusa már Szent Adorjánra (NB. latinosan Hadriánus) változott, aki akár görög, akár latin titulus is lehetett. Ugyanis Szent Adorján nikomédiai mártírt, akivel a magyar apátság védszentje pecsétkép alapján azonosítható a keleti egyházban is tisztelték”. *Uo.*, 231.

¹⁰ KORZENSZKY RICHÁRD, „A magyar kultúra keresztény gyökerei”, in *Magyar sorskérdések*, 13.

¹¹ KOVÁCS BÉLA, *Az Egri Egyházmegye története 1596-ig*, Eger 1987, 15.

¹² BOZSÓKY, *Magyarok útja a pogányságból a kereszténységig*, 143. Vö. VÁCZY PÉTER, „Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában”, in *Szent István Emlékkönyv. Reprint. Gyűjteményes kötet*, Budapest 1988, I. köt., 250–253.

érseki joghatóságot és híres a hamisításairól) Metód érseksége idejében hét püspökséget említ a pannon-morva területen.

Több szakember meggyőződése, hogy már a honfoglaló törzsek között is a kabar-magyarok legalább egy része keleti keresztényként érkezett hazánkba.¹³

A X. századi források alapján dolgozó görög krónikáírók, Joannaes Skylitzes, Georgios Kendrénos és (a XII. századi) Joannes Zonaras világhírnévkönyvének tartalma: „A türkök (=magyarok) mindaddig dúlták a rómaiak (bizánciak) területeit, amíg vezérük, Bulcsú, Konstantinápolyba nem jött, s ott fel nem vette a keresztiséget. Maga Konstantinos császár lett a keresztapja, aki patríciusi rangra emelve és gazdagon megajándékozva bocsátotta őt vissza hazájában. Nem sokkal utóbb a császári városba jött Gyula is, szintén a türkök fejedelme, ő is megkeresztelkedett, s ugyanazon jótéteményekben és megtiszteltetésekben részesült. Ő magával vitt egy jámborságáról híres szerzetest, Hierotheoszt, akit Theophilaktosz pátriárka Turkiában (Magyarország) püspökkévé szentelt, s aki odaérkezve, sokakat kivezetett a barbárság tévelygéséből”.¹⁴ – Hierotheosz székhelye kezdetben Gyulafehérvárott lehetett. Későbbi utódainak pedig esetleg Szermonostoron, Szávaszentdemeteren, illetve Veszprémben. A történészek szerint az ő munkájukat ugyancsak támogathatták bolgár szerzetesek.

Győrffy Árpád-házi hercegekhez és főméltóságokhoz köti a kezdeti görög térítést. Szerinte az erdélyi gyula marosi partvonalán, a Tisza jobb partját birtokló Ondutódok partvonalán, Ajtony birtokán; illetve a Dél-Dunántúlon Fajsz és Taksony fejedelem partvonalán, Tormás herceg szállásterületén és Bulcsú harka birtokain folyt görög térítés.¹⁵

Tóth Zoltán¹⁶ kimutatta, hogy Szent István három legendáján kívül volt egy korábbi keltezésű „Boldog István élete” (Vita beati Stephani) című életírás is, melyet Petrus Ranzanus, a Mátyás király udvarában élt olasz humanista történétíró még olvasott. Ranzanus művében a keresztény hitet meggyőződéssel felkaroló Gézáról ír. Kilencedik fejezetét azzal a kijelentéssel kezdi, hogy „Géza, Taksony fia, különös kegyeltje volt az Úrnak, lévén minden magyarok (NB. királyok) közt az első, aki hitt Krisztusban, és engedelmeskedett az ő evangéliumának...” „Nem csak öntudatos kereszténye volt a magyarságnak, hanem az első templomok építője és az egy-

¹³ MORAVCSIK GYULA, „A honfoglalás előtti magyarság és kereszténység”, in *Szent István Emlékkönyv*, 71–77.; TÖRÖK JÓZSEF, *A magyar egyház évezrede*, Budapest 2000, 15–16. oldalán: „az első keresztény–magyar találkozás... történhetett... a kazárok fővárosának keresztény negyedében... a kazárok, onogurok, alánok között működő, térítő püspökségek révén ismerték a kereszténységet... honalapítás küszöbéhez érkezett magyarság és a hozzá csatlakozott rokon népfajok (NB: kabarok) között voltak keresztény hitűek, vagy legalábbis megkereszteltek szép számban, a sírokból előkerült keresztetek, és a nagyszentmiklósi kincs keresztény jegyei alapján”. Vö. SZARKA JÁNOS, *A rotunda öröksége 2.*, Miskolc 2010,44–52.

¹⁴ GUTHEIL JENŐ, *Az Árpád-kori Veszprém*, Veszprém 1977, 148.

¹⁵ GYÖRFFY GYÖRGY, *István király és műve*, Budapest 1977, 47–48. Vö. SZARKA, *A rotunda öröksége*, 70. – A baranyai és a tolnai részeken is. GYÖRFFY, *István király és műve*, 112.

¹⁶ TÓTH ZOLTÁN, „Szent István legrégebbi életírata nyomán”, in *Századok* 81 (1947) 33.

házszervezet alapvetője is. Géza – írja Ramzanus – jámborul halt meg, és fia folytatta az ő munkáját”.¹⁷ – Hogy pontosan mit jelentett „az egyházszervezet alapvetése”, nem tudjuk. Elképzelhető, hogy a Hierotheosz püspökségét követő 40 évben kiépülhetett a magyar érseki egyháztartomány.

Gutheil Jenő, kanonok kiváló veszprémi helytörténésze szerint „ha a Konstantinápolyban megkeresztelkedett Bulcsú csak színleg is lett keresztény, azért csak tartjuk számon, mert az Ő egyik leszármazottja, a Lád nemzetségbeli Bulcsú lett Veszprém 3. püspöke!” Ugyancsak Gutheil írja, hogy Géza uralkodásának vége felé a Veszprémben székelő Domonkos a „magyarok püspökeként” szerepel a forrásokban. A magyarok püspöke ekkor már nyilván nem megyéspüspökséget, hanem a Veszprémi Érsekséget jelöli, ahogy a veszprémvölgyi görög apácakolostor alapítólevele is érseki kolostorról beszél!¹⁸

Az orosz krónikák a fentiekkel összhangban azt írják: „Valának pedig a magyarok előbb igazhitűek, akik a keresztiséget a görögöktől vették fel, de ezek nem értek reá saját nyelvökre átteni az Írást, a rómaiak ellenben közel lévén, megnyerték őket saját tévtanuk követőitül”.¹⁹

A szász Querfurti Brúnó pedig – aki 1003-ban a Dunán lehajózva a „fekete magyarok” (NB. kabar-magyarok) között térít²⁰ – ugyan lekicsinylően, de, beismerte: „Magyarországon Sarolta vezetése alatt kezdődött a kereszténység, de pogánysággal vegyült megfertőzött vallás, s ez a bágyadt, zűrzavaros kereszténység rosszabb kezdett lenni a barbárságnál... Sarolta az egész országot kezében tartotta, és ami a férjéé volt, ő maga kormányozta”.²¹

2/ Régészeti eredmények

A X. századi írott forrásokat alátámasztják a régészeti feltárások legújabb eredményei. Szláv típusú, Tau alakú püspöki pásztorbotok kerültek elő Szermonostoron (= Sövényházán)²² és Esztergomban²³ ebből a korból, illetve a XI. szá-

¹⁷ RANSANUS PETRUS, *Epitome rerum Hungaricarum velut per indices descripta*, Budae 1746. Vö. GUTHEIL, *Az Árpád-kori Veszprém*, 284. 46. lábj. Taksony felesége, vagyis Géza fejedelem édesanyja egyik kun-kabar főember leánya volt. KOVÁCS, *Az Egri Egyházmegye története 1596-ig*, 18. – Ransanustól értesülünk István idősebbik fiáról, Ottóról, illetve arról is, hogy Koppány Saroltával közeli rokonságban volt.

¹⁸ GUTHEIL, *Árpád-kori Veszprém*, 155. – SZARKA, *A rotunda öröksége*, 124.

¹⁹ HODINKA ANTAL, *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai*, Budapest 1916, 475. és 53–55. Ezek a krónikák 14-15. századiak.

²⁰ GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–III.*, Budapest 1978–1987, III. köt., 471.

²¹ FRANCISCUS ALBINUS GOMBOS, *Catalogus Foncium Hungariae I–III.*, Budapest 1937–1938, III. 2297. Vö. GYÖRFFY, 1977, 61.

²² PIRIGYI ISTVÁN, *A magyarországi görögkatolikusok története*, Nyíregyháza 1990, I. köt., 39.

²³ A várhegy első temploma körtemplom is lehetett, amelynek alapfalait a Szent István protomártýr-templom szentélye alatt fedezték fel. Ennek ősi szentélye alatt egy kősirra bukkantak, „amelyben üszök és szendarabok között égett csontok, egy 12-12 cm magas, öblös ezüst sírkelyhet és két jelképes írású aranypántba foglalt kristálygömböt találtak”. Az 1821-es feltáráson jelen lévő Mathesz Já-

zadi kalocsai érseksír-lelet görögös pásztorbotja, és mytrája,²⁴ valamint egy kalocsai görög körmeneti kereszt²⁵ is ezt erősítik.

Továbbá megtalálták a „Theophülaktosz Turki püspöke” feliratú pecsétet, „Antóniosz Turkia metropolitája” („proédrosz” = metropolita) pecsétjét²⁶ és „Démétriosz püspök” pecsétjét.²⁷

3. A görög rítus jelenlétének jelei a Pécsi Egyházmegyében

A Pécsi Egyházmegye területe a következő megyéket foglalta magába: Tolna, Baranya, Pozsega, Valkó megyéket, Körös keleti határrészét és Szerém nyugati határ menti területét²⁸ Szávaszentdemeterrel együtt, amely Metódnak és egy bulgár érsekségnek is székhelye lett. Az egyházmegye alapítólevele az alapítás évét 1009-re teszi. Koszta szerint a pécsi „egyházmegye keleti határainak pontos kijelölése – Azo pápai legátus jelenlétében – bizonyossá teszi, hogy ugyanekkor a Duna túlsó oldalán is létrehoztak egy egyházmegyét, mégpedig a kalocsait”. A püspökségek védőszentjei kiválasztásakor pedig – az „imitatio Romae” gondolat jegyében – a nagy római pápai bazilikák patrónusait tették az új egyházmegyék védőszentjeivé: Pécsen Szent Pétert, Kalocsán pedig Szent Pált.²⁹ Koszta véleményével szemben két ellenvetésem van. Egyrészt az „imitatio Romae” szimbolika megkövetelné, hogy a rangosabb egyházmegye, a Kalocsai Főegyházmegye védőszentje legyen a rangosabb titulus, Szent Péter. Másrészt Kalocsát nem alapíthatták 1009-ben, mert a frankfurti zsinaton 1007-ben már jelen volt Asztrik-Atanáz érsek.³⁰

A magyar egyházmegyék érsekségekre való besorolását legkorábban egy III. Béla kori jövedelem kimutatás ismerteti. Az összeírás szerint a kalocsai érseknek négy suffraganeus püspöke volt, sorrendben a csanádi, a bihari, az erdélyi és a zágrábi püspök.³¹ Feltűnő, hogy a Pécsi Egyházmegye területe, amely Kalocsa és Zágráb közé ékelődött – és az egyházmegye alapítása előtt Kalocsa területének a része volt –, mégis az esztergomi érsek joghatósága alá lett besorolva. Újabb kérdést vet fel az a XII.

nos régész a kristálygömböket egy Tau alakú szláv püspöki pásztorbot fejének tartotta. Vö. SZARKA, *A rotunda öröksége*, 125–126. és SZILÁGYI ANDRÁS, *A Kárpát-medence Árpád-kori rotundái és centrális templomai*, Budapest 2008, 159.

²⁴ SZARKA, *A rotunda öröksége*, 111–115.

²⁵ Uo., 106–111.

²⁶ GYÖRFFY, *Istoán király és műve*, 47.

²⁷ Mindhárom pecsétről részletesen beszámol RÉVÉSZ ÉVA, „Turkia keleti keresztény főpapjai az első ezredforduló magyar történetében”, in *Bizánc öröksége. Belvedere Meridionale* 1 (2014) 10. – Vö. SZARKA JÁNOS, „A pálos rend keleti keresztény gyökerei”, in KÁRPÁTINÉ ÉZSIÁS EDIT, *Történelmi arcélek a Mátra alján*, Feldebrő 2022.

²⁸ SÜMEGI JÓZSEF, *A Pécsi Egyházmegye ezer éve*, Pécs 2008, 23.

²⁹ KOSZTA LÁSZLÓ, „A püspökség alapítása”, in *A Pécsi Egyházmegye története I.*, Pécs 2009, 26. SZARKA, *A rotunda öröksége*, 27.

³⁰ Uo., 63.

³¹ SOLYMOSI LÁSZLÓ, „A zágrábi püspökség helye az Árpád-kori egyházszervezetben”, in FONT MÁRTA, *Ruszcia, Hungaria, Európa*, Pécs 2022, 549–565.

század második felében és XIII. század elején megvalósult gyakorlat is, hogy a Konsztantinápoly érdekeltségi köréből érkező királyokat, az ún. „ellenkirályokat” a kalocsai érsek koronázta,³² a csanádi, a váradi és a pécsi³³ püspök pedig támogatta. Kár, hogy éppen ezeknek az egyházmegyéknek veszett el az Árpád-kori levéltára.³⁴

1/ Pécs egyik elnevezése is görög kötődést jelez

Pécs a 9. századi forrásokban három néven szerepel: 870 táján „A bajorok és karanténok megtérése” című írás *Quinque Basilicae* néven említi, ahol a salzburgi érsek templomot szentelt. Egy másik 9. századra hamisított bajor oklevél latinul *Quinqueecclesiae*-nek nevezte, amit szintén Péccsel azonosítottak. Egy harmadik elnevezésről Györffy így fogalmaz: „Tormás herceg szállásterületén, a görögös *Pente ecclesiae* néven is szereplő Pécs egyházi újjáéledésével kell számolnunk”.³⁵ Az elnevezések tehát Pécs latin múltja mellett a görög múlt lehetőségét is felvillantják. Természetesen ezentúl az errefelé előforduló szláv helységnevek is utalhatnak a Metód-tanítványok térítésére³⁶ stb.

A Pécsi Egyházmegye kabar szálláshely is volt. Ez is a görög rítus jelenlétét valószínűsíti. Az Egri Egyházmegyében megtelepedett öt kabar vezér után itt található a legtöbb, vagyis két kabar vezér népének a szálláshelye. Anonymus nem kabaroikat, hanem nagyszámú „kun” népet említi. Kovács Béla szerint Anonymusnál a kun egyenlő a kabarral (vagyis kun-kabar).³⁷ A kabarookról közismert, hogy jelentős

³² Az első eset 1162-ben történt, amikor Lukács esztergomi érsek III. Istvánt koronázta, vele szemben Mikó kalocsai érsek II. Lászlót koronázta ellenkirállyá. A kalocsai érsek még hat esetben koronázott: 1163-ban IV. Istvánt; 1173-ban III. Bélát; 1182-ben Imre herceget, még apja életében; 1204-ben III. Lászlót; 1205-ben II. Andrást. Vö. KOSZTA, *A kalocsai érseki tartomány kialakulása*, 85.

³³ PIRIGYI, *A magyarországi görögkatolikusok története*, 55.

³⁴ SZARKA, *A rotunda öröksége*, 30–31. és 106.

³⁵ GYÖRFFY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, 1983, 47.

³⁶ Metódnak, a pannon-morva érsekség első főpapjának a székhelye Szávaszentdemeter (= Szirmium) volt, és Nyitráról elúzott tanítványai a honfoglalás korában a Duna-Tisza közén is folytattak missziós munkát. Ennek bizonyítékai a magyar nyelv egyházi jellegű korai szláv jövevényszavai, valamint a Kalocsáig felhúzó sok szláv helységnev. Vö. SZABÓ JÁNOS GYŐZŐ, *Árpád-kori telep és temetője Sarud határában* IV. In *Az Egri Múzeum Évkönyve* (XVI–XVII.), Eger 1978–1979, illetve még azon túl is. (Pl. Feldebrő neve, amely a szláv debra „üreg; vízmosásos mélyedés, völgy” szóból eredeztethető.) Kalocsa első érsekének görög neve is árulkodó! Anasztáz-Asriknak a nevében az „Asrik” nem személynév, hanem méltóságnév. Györffy szerint – GYÖRFFY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, 1983, 182. – a morva-szlovák és a „kaj-horvát” (= észak horvát) nyelvjárásban a megfelelője a jarsik, ersik alak, a magyarban tovább módosulva „érsek” lett. Kalocsa első érseke ilyen közvetítéssel öröklö meg Metód méltóságnévét és lesz ún. „Anasztáz-Arsik”, magyarul „Anasztáz Érsek”! Anasztáz görög neve ugyanakkor a Kalocsai Érsekség görög rítusát is megerősíti. Vö. SZARKA JÁNOS, „Tarnaszentmária és Feldebrő Árpád-kori templomai az egyháztörténet szemszögéből”, in KÁRPÁ-TINÉ ÉZSIÁS EDIT (szerk.), *Épített örökségünk gyöngyszemei a Tarna völgyében*, Feldebrő 2020, 185–196.

³⁷ Anonymus Gestája szerint a hét kun-kabar vezér által elfoglalt területek az alábbiak:

1. Ketel, illetve fia *Alaptolma* Sárospatakon, illetve Komárom táján. (Tarcal vitéz Tarcal hegy környékén.)

részük már keleti keresztényként érkezett hazánkba. Ezt igazolja: a Párizsi Nemzeti Könyvtár XIV. századi, „1555 A” jelzésű görög kéziratában szereplő jegyzék, amely felsorolja a konstantinápolyi patriarcha alá tartozó metropolitákat. Köztük szerepel a góthiai Doros metropolitája. Moravcsik szerint püspöki székhelyeinek neve alapján a dórosi metropolita alá tartozó hét püspökség közül négy kazár, egy káziz, egy alán = jász, egy onugor, egy hun püspökség volt. Éppen ezeknek a nemzetiségeknek volt az olvasztótégléje a kabar népelem.³⁸

A kabarok görög rítusát megerősíti az a tény, hogy a kabar törzsből származó egyetlen magyar király maga is görög rítusú keresztény volt. Ki is Aba Sámuel, akit a magyarok királyukká (1041–1044) választottak? Szent István unokaöccse, bizalmi embere, nádora és hadvezére is volt.³⁹ Rövid uralkodása alatt szakított Orseoló Péter Nyugat-párti politikájával. A nép szerette, és kétszer is képes volt meghátrálásra kényszeríteni a németeket. Anonymus említi, hogy Abát a kegyességéért

2–3. Ed és Edömen (és az unoka: Pata) Abaúj megyében és a Mátra alján;

4. Böngér és fia Bors, illetve a tőle származó Miskolc nemzetség, Miskolctól a Boldva folyása mellett fekvő területen, illetve nagyjából a Garam völgyében;

5. Ócsád és fia, Órsúr Sály és Kács környékén;

6. Vojta Tolna megye déli része és a Tisza–Duna–Temes zugában;

7. Ete Baranya megyében telepedett meg. Vö. KOVÁCS BÉLA, „Kabarok és palócok”, in *Az Egri Múzeum Évkönyve*, Eger 1969, 161–162.

Anonymus szerint Árpádék a bihari részekben is a kabarokhoz sorolható népelemeket találtak. Vö. GYÖRFFY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, I. köt., 571–572. – Anonymus szerint Biharvár, s a hozzátartozó ország a Tiszántúlon Ménmarót vezér (dux) uralma alatt állott, akinek szíve bolgár, ura a görög császár, népe pedig kazár volt. Továbbá Györffy szerint „A székelyek lehettek a három kabar törzs egyike”. Györffy minden kabarok által megszállt területet a későbbi dukátus részének tartott. Vö. GYÖRFFY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, I. köt., 42. és III. köt., 308.

³⁸ MORAVCSIK GYULA, „A honfoglalás előtti magyarság és kereszténység”, in *Szent István Emlékkönyve*, 71–77. Török József is Moravcsik állítását erősíti meg „A magyar egyház évezrede” Budapest 2000, 15–16.: „az első keresztény–magyar találkozás... történhetett... a kazárok fővárosának keresztény negyedében... a kazárok, onogurok, alánok között működő, térítő püspökségek révén ismerték a kereszténységet... A honalapítás küszöbéhez érkezett magyarság és a hozzá csatlakozott rokon népfajok (NB. kabarok) között voltak keresztény hitűek, vagy legalábbis megkereszteltek szép számban, a sírokból előkerültek kereszték, és a nagyszentmiklósi kincs keresztény jegyei alapján”. Vö. SZARKA, *A rotunda öröksége*, 44–52.) – Kovács Béla hasonlóan vélekedik a kabarokról: „Területünkön (NB. szerinte a Tarna mentén is) tehát olyan egyházi építészeti emlékeket találunk, amelyek az itt letelepült népesség bizánci rítusú kereszténységére vallanak... Nem tételezhetünk fel mást, mint a honfoglalás előtt megismert bizánci kereszténységnek a kabarok között továbbélő emlékét... Eger környékén Aba Sámuel szállásterülete volt, és ez magyarázza nemcsak a püspöki székhely helyének kiválasztását, hanem a görög patrocíniumok meglétét is. Szent Demeter-patrocíniumot találunk Domoszlón, amely Feldebrőtől sincs távol és Pélyen, melynek lakosai gypévédő szolgálatot láthattak el. Állításunkat támasztja alá a Berettyóújfalui határában, Andaháza pusztán feltárt és kétségtelenül a bizánci rítus előírásai szerint épített templom, amelyet az elpusztult Szentdemeter falu templomának határoztak meg. Közéleben voltak a már ugyancsak elpusztult Szentkozma és Szentmiklós falvak is”. KOVÁCS BÉLA, „Kabarok és palócok”, in *Az Egri Múzeum Évkönyve* 1969, 166–167.

³⁹ GYÖRFFY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, I. köt., 42. – Úgy látom, hogy a kabarok előszeretettel választanak zsidó keresztneveket maguknak, miként Aba Sámuel is. A latin Nyugaton ez nem volt gyakorlat.

(*pro sua pietate*) hívták Abának (= atya). Közvetve az ő erőszakos halála váltotta ki az ún. „pogány lázadást”. Sámuel nem volt pogány, hanem csak más rítusú, görög szertartású keresztény. Uralkodása alatt eltörölhette – a feltételezhetően Péter király által – a görög rítusúak számára is kivetett egyházi tizedet.⁴⁰ Előbb a feldebrői,⁴¹ majd pedig a sári⁴² nemzetségi monostorában temették el. Mindkét monostor görög rítusú építmény volt. A debrői monostort Szent Kereszt tiszteletére emelte, amelyhez a szükséges kereszttereklyét 1018-ban, a görög császárral szövetségre lépett István király közvetítésével kapta. „A szabad magyarok tömegei szentként tisztelték”. A krónikák írják, hogy halála után „néhány esztendő múlva, amikor testét sírjából kiásták, szemfedőjét és ruházatát romlatlanul, sebhelyeit pedig begyógyulva találták”. Sajnos abasári sírhelye feltárásával a szakma nem igazán törődött.⁴³

⁴⁰ LÉNÁRT GABRIELLA, „Aba Sámuel a történetírás útvesztőjében”, in KÁRPÁTINÉ, *Történelmi arccélek a Mátra alján*, 113. és BAKAY KORNÉL, *Az Árpádok országa*, Budapest 2002, 401–402. és 406–407. – A lázadó Vata „pogány szokása”: leborotváltott fej három varkoccsal és a lóhúsevés, amiről a krónikák egyházi szerzői beszélnek, nem volt tilos a keresztények számára! „Elsősorban a németeket és az olaszokat ölték meg a lázadók, legyenek azok egyháziak, vagy világiak. Külön ügyeltek a tizedszedőkre, s követelték: töröljék el az adókat, mint Aba király tette (NB. aki a köznemesekre támaszkodott). Vesszen Péter emléke teutonjaival és latinjaival együtt mindörökké és még azon túl is... Aba király is keresztény eszméket vallott és hirdetett, de nem a római pápa kereszténységét”. *Uo.*, 407. – Gerics József nyomán.

⁴¹ GYÖRFFY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, I. köt., 78. – Kovács Béla írja Major Jenő 1976-os tanulmányára hivatkozva, hogy Tarnaszentmária és Feldebrő település és az egész debrői völgy a fejedelmi család birtoka volt. „Feldebrőn Szent István király által alapított Szent György tiszteletére szentelt templom és egy görög monostor állhatott, amelyben Géza nagyfejedelem leányától és Romanosz (Radomir) bolgár cárevicstől a 988-ban született Delján Pétert neveltette volna István király 1015 után, amíg 1040-ben trónra nem került. Tarnaszentmárián, Delján anyjának udvarhelyén szintén neki épült a templom”. KOVÁCS, *Az Egri Egyházmegye története 1596-ig*, 164. 46. láb. A későbbi feldebrői Aba Sámuel által épített (Szent Kereszt) templomról írja 1968-ban Kovács Béla: „A kabarok még a kazár birodalomban megismerkedtek a kereszténységgel és többek között ez a tény adta indítékát a (szlovák) Václáv Mencl megállapításának, aki szerint a kabarok – és így az Aba nemzetség is – sajátos stílusú templomokat építettek, melyeket még a pontuszi területeken megismert építészeti formák és motívumok felhasználásával alakítottak ki. Történeti tények ismeretében valószínűsíthetjük azt a feltevést is, és a feldebrői templomot az Aba nemzetség legkorábbi nemzetségi monostorának tarthatjuk”. KOVÁCS BÉLA, „Adatok Feldebrőről”, in *Az Egri Múzeum Évkönyve* 1968, 124–125. – Itt találták meg a „főpapi ornátusban” eltemetett előljáró agancsból faragott, nyolcszög hasábos testű, egyszerűen görbült, oroszlánfejben végződő görögös pásztorbotját. Major Jenő nézete szerint ez a pásztorbot a pogánylázadaskor megölt Buldus püspöké lehetett. MAJOR JENŐ, „Adatok a feldebrői templom keletkezésének település- és birtoklástörténetéhez”, in *Építkezés – Építéstudomány* 1–2 (1976) 223–224. SUGÁR ISTVÁN, *Az egri püspökök története*, Budapest 1984, 27. Ebben az esetben, 1046-ban az Egri Egyházmegyének még görög rítusúnak kellett lennie, és lehet, hogy a székhelye is Debrőn volt és nem Egerben. Elképzelhető, hogy a Piligrim püspök által említett Metód érseksége alá tartozó pannóniai hét püspökség egyike volt Debrő. Több történész Aba Sámuel alapításának tartja az Egri Egyházmegyét. Vö. BOZSÓKY, *Magyarok útja a pogányságból a kereszténységig*, 236.

⁴² Aba király sírját keresve Abasáron „az ásatások egy körtemplomot tártak fel, de a király sírját nem találták meg”. Abszolút gondatlanságról, a sírban találtak szétszórásáról beszél BAKAY, *Az Árpádok országa*, 382.

⁴³ *Uo.*, 403.

Aba görög rítusát igazolják a királysága idején kiadott magyar pénzérmék is. Pénze előlapján Rex Samvhel szerepel, míg a hátlapján Pannonia helyett a görög hangzású Panoneia felirat olvasható!⁴⁴ – A görög császárok pénzérmeinek első oldalán a császár és császárné között apostoli kettős-kereszt látható (= izaposztolosz szimbólum). Ugyanúgy Szent István és az őt követő magyar királyok (Vazul fiak) pénzeinek mindkét oldalán kirajzolódik az apostoli kettős kereszt. A kereszt felső szára mindkét oldalon kifut a körön és egy második keresztet alkotva, kettős keresztet hoz létre.⁴⁵

IX. Benedek pápa III. Henrik császár kérésére kiközösítette Abát. A magyar egyház vezetői ennek ellenére nem tartották igazságtalannak tetteit és nem látták veszélyben az Egyház érdekeit. Sőt a német források azzal dicsekszenek, hogy amikor „Ménfónél Aba Sámuel legyőzték, jó néhány püspök, apát, szerzetes esett fogságba, akik a királyt támogatták”. A Gellért-legendák ellenben a „Szentet” tisztára mosó szándékuk miatt lettek olyanok, amilyenek Gellértet a királlyal szembefordulóként ábrázolók. Gellérten kívül nem ismerünk, olyan püspököt, aki elpártolt volna Abától!⁴⁶

Az Abák bizánci rítushoz tartozásáról beszélnek a király fiainak egyházi adományai is. Az 1046-ban Oroszországból hazaérkező I. Endre kíséretében ott voltak Aba fiai. Korábban feltehetőleg azért kellett Keletre, Kijevbe menekülniük, mert részük lehetett az apjukat a magyar trónon követő Orseoló Péter megvakíttatásában. Péter királyt is okolhatták közvetve apjuk halála miatt. A három Aba herceg Oroszországból való hazaérkezése után jelentős egyházi alapításokat tett. Péter megalapította a századi apátságot. Domoszló megajándékozta a pécsváradi apátságot. Visonta nevéhez pedig az abasári monostor alapítása fűződik. A család ősi fészkeben, Patán ekkor épülhetett fel a négyzetes alaprajzú II. templom, az ún. főesperesi centrális egyház, melynek mintáját Oroszországban vélik fellelni a szakemberek. Ekkor épült fel a domoszlói Szent Demeter- és a visontai Szent Kereszt-templom is.⁴⁷ Ezen építmények mindegyike a görög rítushoz köthető.

Az is a kabarok görög rítusát igazolja, hogy Szent István két érsekséget állított fel az országban. Az Esztergomi Érsekséget a latin rítusúak számára, míg a Kalocsai Érsekséget főként a dukátus területén élő kabar-magyarok, illetve az új hazában bekövetkezett bizánci térítés hatására a keleti rítusban megkeresztelkedett görög szertartású magyarok számára. Török József véleménye: „Szent István tudatosan alapított két érsekséget, és Kalocsát a fekete magyarok térítésére rendelte. Ameny-

⁴⁴ LÉNÁRT GABRIELLA, „Aba Sámuel a történetírás útvesztőjében”, in KÁRPÁTINÉ, *Történelmi arcélek a Mátra alján*, 113.

⁴⁵ GYÖRFFY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, 1983, 240–241. (43. a–f, képeken)

⁴⁶ Besze Tibor főiskolai docens és tanítványa, Pláner Lajos előadásai alapján. – LÉNÁRT, „Aba Sámuel a történetírás útvesztőjében”, 112. és 114.

⁴⁷ SZABÓ, „A gyöngyöspatai Szent Péter templom”, 60–65. A magyar krónikás hagyományban az Abapárt főembereiként szereplő Viske, Sztoizló és Pezili személyeket Kovács Béla Aba Sámuel három fiának tartja. Vö. KOVÁCS, *Az Egri Egyházmegye története 1596-ig*, 165. 57. lábaj.

nyiben az első évtizedben (1001–1009 között) létrejött esztergomi érseki tartomány területén a fehér magyarok éltek, és a déli meg keleti részeken a fekete magyarok, akkor észszerű döntésnek tűnhet, hogy a két egymástól különböző magyar népcsoport két érsekség alá tartozzon. Ennek elfogadását az nehezíti, hogy a fehér és fekete magyarok kiléte, elnevezésük értelme körül ázá viták folynak. Az egységesítő politikát folytató Istvánnak miért állt volna érdekében két egyházi központ létesítése?⁴⁸ Török József vélekedését annyiban kiegészíteném, hogy a fekete magyarok (= kabar-magyarok) faji alapon történő önálló szervezeti egységbe tömörítéséhez már ott volt a trónörökös herceg által vezetett dukátus. Szent István bölcsességére vall, hogy a faji elkülönülést szem előtt tartó dukátus mellett a szertartási különbség szolgálatára létesítette a külön érsekséget, a kalocsait.⁴⁹

1072-től, miután Belgrád és Szerémvár magyar fennhatóság alá került, és az itt lévő görög püspökség áttevődött Bácsra (NB. Szent László bizáncpártisága miatt), Bács lett a görög metropólia központja.⁵⁰ Később pedig a Róma és Konstantinápoly közötti békülékeny időszakban (1090 és 1135 között) az addig keleti, illetve nyugati főhatóság alá tartozó két külön görög szertartású érsekséget 1135-ben egybevonták (mindkét érsekség védőszentje Szent Pál volt – ez a patrónus is a bizánci rítus felé mutat), és Bács-Kalocsai Érsekségnek nevezték el. Minden bizonnyal Róma jurisdikciója alá helyezték, esetleg autokephal jelleggel, dél-itáliai mintára.⁵¹

Így érthető az is, hogy Dezső kalocsai érsek két – elvileg Esztergom joghatósági körébe tartozó – kabarok lakta területen is mint illetékes szolgált. Az első esetben 1067-ben az egri egyházmegyei Százdon, az Aba Sámuel fia, Péter herceg által alapított monostor felszentelésénél, Jeromos és Alexius – jellemzően görög nevű – püspökök jelenlétében, amikor Salamon király tizedmentességet is adott a monostornak.⁵² A másik esetben 1076 karácsonyan a pécsi egyházmegyei szekszárdi mo-

⁴⁸ TÖRÖK, *A magyar egyház évezrede*, 27.

⁴⁹ Itt, Fejér megye Dunán inneni részén is jelen vannak a kabarok. „Anonymus szerint Árpád nagy földet adott sok néppel Sár mellett Vajta (= Bojta) kun (kabar) vezérnek, akitől a Baracska nemzetség származik”. GYÖRFFY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, II. köt., 327. „I. Endre a Duna-Tisza közti homokon 1055-ben a tihanyi apátságának adott jelentős birtokot... 1193-ban III. Béla a szávaszentdemeteri görög monostornak is több falut adott a Dunán innen”. GYÖRFFY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, II. köt., 331. – Erősíti érvelésünket, hogy Simon pécsi püspök volt az, aki 1109-ben a veszprémvölgyi görög apácázarda alapítólevelét megújította, aki utóbb kalocsai érsek is lett. Boros István szerint „görög nyelvtudása nem nyugati, hanem bizánci tanulmányokat sejtet”. BOROS ISTVÁN, *A kalocsai főszékesegyházi könyvtár*, Budapest, 1994, 14. – Továbbá Róma „1229. jan. 20-án pápai dekrétummal, a kalocsai érsek kérésére Gertrúd királyné és öccse, Berchtold kalocsai érsek működése után, és nyilván 1204 után is! A Szerémségben az ortodoxok ellensúlyozására Bácsmonostor területén – egyesek szerint Kew-kő-ben – új latin püspökséget szervezett és első püspökévé Teuton János, főinkvizítort (NB.: a „gyilkost”) tette”. FEHÉR M. JENŐ, *Középkori magyar inkvizíció*, Budapest 1999, 448. Magyarországon a déli és a keleti részeken alapítottak először kolostort a domonkosok, mert itt az „ortodoxok” száma nagy – írja IX. Gergely pápa 1234-es levelében. *Uo.*

⁵⁰ TÖRÖK, *A magyar egyház évezrede*, 43–44.

⁵¹ SZARKA, *A rotunda öröksége*, 104–105. és TÖRÖK, *A magyar egyház évezrede*, 27.

⁵² KOSZTA LÁSZLÓ, *A kalocsai érseki tartomány kialakulása*, Pécs 2013, 40. 168. l. l. l.

nostorban (Vojta, kabar vezér szálláshelyén) – I. Géza király kérésére és jelenlétében – ugyancsak Dezső kalocsai érsek celebrálta az ünnepi Szent Liturgiát!⁵³ Egy harmadik adat is árulkodik a kabarok görög rítusáról: Komárom megyében fekszik Ketel, kabar vezér 24 faluból álló birtoka. E faluk védőszentjei is mind görög rítushoz köthetők;⁵⁴ illetve e megyében – Álmos herceg (a Vazul-fiak leszármazottja) által alapított – dömösi monostor prépostja is 1138-ban egy kabarok által kedvelt zsidó nevű Saul, 1156-ban pedig a görög nevű Makariosz volt.⁵⁵ A prépostság altemplomát helyreállították. Megtalálták az eredeti pillérfőt. Ennek alapján a bizánciakra jellemző oktagonális pillérek tartják az altemplomot!⁵⁶

4. Görög rítus jelenlétéről tanúskodnak az egyházmegyében épült centrális templomok és azok stílusjegyei, illetve a jellemzően görög templomtitulusok. Noha a bizánci építészet is jól ismerte a hosszházas, háromhajós bazilikát – Györffy szerint:

⁵³ Uo., 46. – A prépostság altemplomát helyreállították. Megtalálták az eredeti pillérfőt. Ennek alapján a bizánciakra jellemző oktagonális pillérek tartják az altemplomot!

⁵⁴ SZARKA, *A rotunda öröksége*, 49.

⁵⁵ KOSZTA, *A kalocsai érseki tartomány kialakulása*, 108–109. 453. l.áb. – A Komárom környékén élők mellett a visegrádi és zebegényi monostorok körzetében élő keleti rítusúakat is szolgálhatták.

⁵⁶ Bár Koszta László szerint a régiókban sem a latin, sem a bizánci kereszténységhez tartozó területen nem alakult ki az egyházszerzés idején két érsekség, mégis „Gallus Anonymus egy megjegyzése nyomán (NB. illetve a kislengyel Dzierzwa-krónikája alapján) felvetették Lengyelországban egy a Gniezno mellett működő másik érsekség létét”. KOSZTA, *A kalocsai érseki tartomány kialakulása*, 71–72. 313. l.áb. Tehát, mint a magyaroknál, úgy párhuzamban a lengyeleknél is két érsekség jött létre az egyházszerzés idején. Ennek lehetséges oka, hogy a Gnieznoi Érsekség a latin szertartásúakat, a Krakkói Érsekség pedig Cirill-Metód papjainak térítéseként létrejött, ósláv nyelvű liturgiát végző ún. „vislánokat” szolgálhatta! Vö. KOZÁK KÁROLY, „Közép-Európa centrális templomai (IX–XI. század)”, in *A Veszprém Megyei Múzeum közleményei* 17 (1985) 115–119. és kiemelten a 20. és 22. l.áb. – Az 1215-ös IV. Lateráni Zsinatig a közép-európai országok püspökei: Cseh-, Magyar-, Lengyelországból a korábbi pápai zsinatokon nem képviseltették magukat. JEDIN, HUBERT, *A zsinatok története*, Budapest 1998, 53. Ezen egyházak Rómától való távolságtartása minimum kettős kötődésre (keleti és nyugati) utal! – Kalocsa első érsekének a görög neve „Asztrik-Anasztáz” = „Anasztáz-Érsek” a Kalocsai Érsekség görög rítusát is megerősíti. Az is érdekes, hogy a nagy tekintélyű „Anasztáz-Arsik”-ot 1007-ben a frankfurti zsinaton és 1012-ben a bambergi székesegyház felszentelésekor ugyanúgy „Ungarorum archiepiscopus”-ként, vagyis a magyarok érsekéént nevezik meg, mint 1050/1051-ben – az egyházszakadás előtt négy évvel – György kalocsai érseket: „Georgio Colocensis ecclesio Ungarorum archiepiscopo”-ként! KOSZTA, *A kalocsai érseki tartomány kialakulása*, 63. és 68. – NB. Úgy tűnik, hogy ebben a korban a kalocsai érsek volt a magyarok vezető érseke! Csak „az 1279. évi budai zsinat óta egyértelmű, hogy az esztergomi érsek a magyar egyházi hierarchia első számú vezetője”. Vö. FONT, *Ruszcia, Hungaria, Európa*, 344. IX. Bonifác pápa bullája 1395-ben először nevezi primásként Esztergom érsekét, és utódai többször megerősítik! SUGÁR, *Az egri püspökök története*, 126. 155–156. – Egyébként a görög szertartású magyarok történetük folyamán egységben éltek Rómával! 1054-ig, sőt Kálmán király idejéig egyenrangúak a latin szertartásúakkal. Az 1100-as évektől 1215-ig már érdekellentétek támadtak a két érsekség között. Azután pedig Róma mostohagyermekéiként, az inkvizíció által kontrol alatt tartva, elnyomott helyzetbe kerültek. Vö. SZARKA, *A rotunda öröksége*, 168. Az 1215-ös latinizáló és uniformizáló IV. Lateráni Zsinat után a görög rítusúak egyházigazgatása már csak a latin rítusú püspökök mellé rendelt görög helynökök és társaskáptalanok, illetve egyéb előjáróságok, prépostságok stb. által valósulhatott meg! SUGÁR, *Az egri püspökök története*, 98–102. 113–144. 156. 170. és SZARKA, *A rotunda öröksége*, 131–158. – Vö. SZARKA, „Tarnaszentmária és Feldebrő Árpád-kori templomai az egyháztörténet szemszögéből”, 194–195. 18. l.áb.

„Ilyenné épült a szerémvári görög Szent Ernye-székesegyház 1018 után”,⁵⁷ vagy a kalocsai székesegyház, melynek falazata bizánci szokás szerint váltakozva kő és téglá sorokból épült⁵⁸ –, jellemző alaprajzi típusa mégis a szentélyével kelet felé néző, centrális templom lett. Legalább 169 ilyen ismerünk a Kárpát-medencében.⁵⁹ Györffy György a karéjos templomokat (3, 4, 6, 12 karéjos) a görög rítusúak közé sorolta.⁶⁰

Kozák Károly (akinek 36 oldalas díjnyertes tanulmányát Györffy lektorálta) már egyértelműen görög rítusúaknak tartja a centrális templomokat: „A középkori Magyarország centrális templomai... alapos fölülvizsgálatot igényelnek”.⁶¹ – „A gyulafehérvári székesegyház régi sekrestyéjének padló alatti rétegében egy körkáporna tekintélyes maradványai kerültek elő. Habarcsa téglaporról kevert. E Bizáncrian szokásos habarcs használata is felvetette a bizánci-bolgár kapcsolatok lehetőségét, a Gyula 948 körüli megkeresztelkedése és Hierotheosz görög püspök Magyarországra jövele mellett”.⁶² „Érezzük a súlyát e kijelentésnek, de az igazság azt kívánja, hogy kimondjuk ezt. Ez a hazánk területén megindult bizánci térítés – talán Cirill és Metód tanítványai nyomán – első építészeti emléke... Ez azt is jelenti, hogy mintául szolgált a hasonló magyarországi templomok építéséhez”.⁶³

A Pécsi Egyházmegye területén ilyen centrális templom a háromkaréjos pécsi cella trichora, amely Koszta László szerint nem feltétlenül ókori, hanem új építésű is lehetett.⁶⁴ Kicsisége ellenére az egyházmegye első székesegyházaul is szolgálhatott. Egyes a történészek szerint a pécsváradi apátság is lehetett a püspökség első székháza. A XI. századtól ugyanis szívesen laktak monostorokban a (keleti) szerzetes püspökök.⁶⁵ A pécsváradi apátság egyébként közös rítusú monostor lehetett. Kettős

⁵⁷ GYÖRFFY, *István király és műve*, 323., 190.

⁵⁸ TÖRÖK JÓZSEF, *A tizenegyedik század magyar egyháztörténete*, Budapest 2002, 40.

⁵⁹ SZILÁGYI, *A Kárpát-medence Árpád-kori rotundái és centrális templomai*, 288.

⁶⁰ GYÖRFFY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, 1983, 349.

⁶¹ KOZÁK KÁROLY, „Közép-Európa centrális templomai (IX–XI. század)”, 107–143. és 121.

⁶² *Uo.*, 131.

⁶³ *Uo.*, 133.

⁶⁴ KOSZTA, „A püspökség alapítása”, 34.

⁶⁵ KOSZTA, *uo.*, 42. 95. lábjegyzetben, mint Tóth Endre feltételezését közli. – Szerintem kezdetben a pécsváradi apátság is közös kolostora lehetett a bazilita és a bencés szerzeteseknek. (Kettős titulusa: Sz. Mária és Szent Benedek. Vö. TÖRÖK JÓZSEF, „A szerzetesrendek Magyarországon”, in *HCMil-lénium 2001. CSÉFALVAY PÁL – MARIA ANTONIETTA, De Angelis „A magyar kereszténység ezer éve Hungariae Christianae Millemium”*, Gyűjteményes kötet. MKPK, Budapest 160. hasonlóan a Szent Adalbert eszmeiségével átítatott kolostorokhoz. Adalbert (és néhány tanítványa is) hosszabb időt töltött Rómában az Aventinuson lévő hármastitulusú kettős rítusú, görög kolostor latin részlegében. Hartvik püspök Szent Istvánról szóló legendája azt állítja, hogy „Aserik (Anasztáz), későbbi érsek, létesítette az apátságot, és őt Bonifácus követte az apátságban”. *Paradisum plantavit*, 507. Tehát Pécsvárad első apátjai: Anasztáz, majd – a nagyobbik István legenda szerint – Bonifácus = Querfurti Brúnó, vö. KOSZTA, „A püspökség alapítása”, 21., illetve a harmadik szintén Anasztáz nevű voltak. Szent István alapította, valószínűleg 998-ban (a hamis alapítólevelét szerint 1015-ben). SZARKA, „A pálos rend keleti keresztény gyökerei”, 129–132. – Buzás Gergely szerint „a 13. századnál korábbi épülettöredékek formája, elrendezése és díszítésének gazdagsága az ortodox kolostorok trapezdájára emlékeztet. Analógiáit az I. András által alapította viseigrádi Szent András kolostorból ismerjük, il-

kápolnájának az alsó szentélyében egy bizánci angyalalak freskója látható, illetve végső nyughelyére ide helyezték át Domoszló herceg földi maradványait. Mindkettő az itteni görög rítusú múlt tanúja.

A második székesegyház a XI. század első felében Péter király és Mór püspök idejében épülhetett. A régészek csak egy rövid alapfal darabot és három pilléralapozást találtak meg az 1064-ben leégett épületből. Buzás Gergely a pilléralapozások kerek formájához, illetve a négyzetes oszloptalapzatok és oszlopfőkhöz hasonló jellegű megoldásokra mutat rá, a XI. század közepén épült feldebrői felső templom és a tihanyi altemplom oszlopainál.⁶⁶ Mindkét templom közismerten a görög rítushoz kapcsolható. – A máig fennálló öthajós harmadik székesegyház építése Kálmán király korához köthető. Alatta egy szintén öthajós csarnok kriptá helyezkedik el,⁶⁷ amely négyzet alapú centrális jellegű teret alkot.⁶⁸

Pécs további közel centrális építménye az Oroszországból I. Endre királlyal hazaérkező Domoszló herceg által sírtemplomként alapított Mindenszentek⁶⁹ templom. Eredetileg ide temették Domoszlót,⁷⁰ és csak később helyezték át a pécsváradi apátsági templomba, amelyet életében meg is ajándékozott.

További jelentős centrális építmény az egyházmegyében az I. Béla király sírtemplomaként épített – sajátosan bizánci jellegű – szekszárdi Szent Üdvözítő titulusú apátsági templom.⁷¹ A templom közelében a Béla téren megtaláltak egy bizánci mellke-

lve a feldebrői apátsági templom mellett is ilyen lehetett”. BUZÁS, „Az egyházmegye építészeti emlékei”, in FEDELES TAMÁS – SARBAK JÓZSEF – SÜMEGI JÓZSEF (szerk.), *A Pécsi Egyházmegye története*, Pécs 2009, I. köt., 5. – A *Paradisum plantavit* tudós szerzői szerint: a pécsváradi apátság „1220 körül szerkesztett interpolált alapítólevelének a kelte 1015... a bencés rendhez tartozását az alapítólevelével nem említi” (506.) Szent Gellért csanádi püspök segítségére „10 szerzetes érkezett a korábban görög szerzetesek lakta Keresztelő Szent János patrónusú monostorba. Ebből kettő: István és Anzelm (Pécs-)Váradról”. *Uo.*, 507. – A pécsváradi monostor „legkorábbi fennmaradt építményének egy... eredetileg esetleg a szerzetesek templomaként funkcionáló kápolna tűnik. *Uo.*, 328. Alaprajzi formája: a hosszánál alig keskenyebb, félköríves apszis, a feltehetően szűk mellékhajók a XI. századból ismert jelenségek. A hajó falpilléreinek fejlemezeihez hasonló megoldást a feldebrői templomban találni, a középpillérek másodlagos oszlopainak lábazata pedig a tihanyi altemplomban bukkan fel azonos formában...” *Kalocsa I. székesegyháza, zalavári apátság, Szabolcs főesperesi temploma*, 330–331. „Az (emeletes) kápolna (alsó szentélyének) szentélyboltozatán 1960-ban részben feltárt freskón italobizantin hatásról tanúskodó angyalbüsztt (NB. tökéletes bizánci angyal-alak) a 12. század közepe körül keletkezhetett”. *Uo.*, 332.

⁶⁶ BUZÁS GERGELY, „Az egyházmegye építészeti emlékei”, in FEDELES TAMÁS – SARBAK JÓZSEF – SÜMEGI JÓZSEF (szerk.), *A Pécsi Egyházmegye története I.*, Pécs 2009, 7–8.

⁶⁷ *Uo.*, 16–17.

⁶⁸ SZAKÁCS BÉLA ZSOLT „Dombó és a korai altemplomok Magyarországon”, 2010. (Internetről: 671–715.) 679. „J. kép. Pécs altemploma”. – Szakács a 706. oldalon „Ottó-kori,” (NB. Theophanu-kori) sváb analógiákat említ.

⁶⁹ „Mindenszentek” a görög egyházban kiemelt ünnep. Nem hétköznap, nem is egy közönséges vasárnap, hanem pünkösd utáni vasárnap, vagyis pünkösd nyolcadán ünneplik!

⁷⁰ A négyzög záródású szentélyvel rendelkező és közel négyzet (tömzsi téglalap) alaprajzú templom ma is áll a pécsváradi temetőben, de részletes kutatása még nem történt meg. BUZÁS, „Az egyházmegye építészeti emlékei”, 6.

⁷¹ KOZÁK, „Közép-Európa centrális templomai (IX–XI. század)”, 137.

reszt öntőformát,⁷² ami az apátság görög rítusú múltját eleve megerősíti! Egyébként az apátsági templom szoros párhuzama a szmolenszki Szentháromság-templom, amely már fejlettebb típus, mert 100 évvel később épülhetett.⁷³ Közismerten görög rítusú volt a szávaszentdemeteri monostor. Említsük még meg a Szent László által 1093-ban alapított és Szent Mihály pártfogásába ajánlott Bába monostort,⁷⁴ illetve az ugyancsak Szent Mihály titulusú Rudina monostort. Utóbbi területén „előkerült egy 1129-es évszámú, glagolita írásjegyeket viselő téglá”. Bár Buzás igyekszik a bencés rendhez kötni. Megjegyi, hogy „a monostor templomának mérete, elrendezése erősen emlékeztet az 1100 körüli Ellésmonostor templomához”,⁷⁵ de Tóth Sándor régész szerint „olyan helyek esetében, mint Ellésmonostor, legfeljebb jámbor feltételezés gyanánt lehet bencés jelenlétre gondolni”.⁷⁶ Az említett építmények mindegyikének köze lehetett a görög rítushoz.⁷⁷ Patrociniuma alapján görög múlt feltételezhető még Madocsa Szent Miklós titulusú monostoránál és Pozsegaváron az 1276-ban először említett Szent Demeter patrónusú ferences monostor előzményénél. (Hallatlannak tartom, hogy egy inkvizíciós rend Demetert választotta volna védszentjéül! Inkább egy átvett monostorról vagy templomról lehet szó!) Továbbá bizton állítható, hogy az egyházmegye Árpád-kori építészetének számos emléke nyomtalanul elenyészett.⁷⁸

A görög templomtitulusok is egyértelműen a görög szertartás itteni jelenlétéről tanúskodnak. Kizárólagosan görög rítusú patrónusok lehetnek például Szávaszentdemeter (Szirmium, ma Mitrovica) Szent Demeter,⁷⁹ Szent Iréneus (Szerémvár) és Szekszárd Szent Üdvözítő apátsági templomának védőszentjei, illetve a szomszédos egyházmegyében, a közeli Titelen a társaskáptalan Szent Bölcsesség (Hagia Sophia)⁸⁰ titulusa stb.⁸¹ K. Németh András statisztikai jelleggel kimutatást készített a Pécsi

⁷² „A kisméretű kőből faragott öntőforma egy kétoldalas öntőforma egyik oldala. Mindkét oldalán díszített bizánci típusú mellkereszt öntésére szolgált. A vízszintes keresztoszlokokon görög betűs Krisztus monogram – IC XC – van bevésve, a függőleges szarakon NIKA felirat. Készítési ideje a 11. század”. *Paradisum plantavit*, 129. Az öntőforma azt feltételezi, hogy öntőműhely is lehetett a monostorban.

⁷³ SZABÓ, „A gyöngyöspatai Szent Péter templom”, 65. 151. láb. – Sajnos e templom maradványairól sem a nagyközönség, sem a szekszárdiak nem nagyon tudnak, mert a polgármesteri hivatal belső udvarán található.

⁷⁴ TÖRÖK, „A szerzetesrendek Magyarországon”, 161. A titulusa görög kötődést jelez!

⁷⁵ BUZÁS, „Az egyházmegye építészeti emlékei”, 39.

⁷⁶ TÓTH SÁNDOR, „A 11–12. századi Magyarország Benedek-rendi templomainak maradványai”, in *Paradisum plantavit*, 230.

⁷⁷ SZARKA, *A rotunda öröksége*, 93–94.

⁷⁸ BUZÁS, „Az egyházmegye építészeti emlékei”, 3.

⁷⁹ Szent Demeter titulus jelen van Tolna és Baranya megyében is, persze ezen kívül megtalálható az ország számos megyéjében: Sopron, Zala, Heves, Szabolcs, Csongrád, Bács-Bodrog, Torontál, Bihar, Gömör megyékben és Udvarhely területén is. FONT, *Dinasztia, hatalom, egyháza*, 247.

⁸⁰ GYÖRFFY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, 1983, 47.

⁸¹ Kun-kabar származású Ketel vezér komáromi birtokán lévő települések (24) Györffy által kiderített templom-védőszentjei mind a görögök által kedveltek: egy Kozmademjén falu és egy Szent Elek sziget mellett, két Szent Kereszt, két Szent György, két Szűz Mária, egy Szent András, egy Szent Mihály, egy Szent Elek (Alexiosz) szerepel védőszentként. Ezek mellett csak egy Szent Kelemen titulus van, kinek a tisztelete elsősorban Nyugatra jellemző. Vö. GYÖRFFY, *Az Árpád-kori Magyarország tör-*

Egyházmegye 1009 és 1543 közötti patrocíniumairól. Az egyházmegye 373 templomból 172-nek a titulusa ismert. Az előfordulás gyakorisága szerint a rangsor: 1. Sz. Mária; 2. Szt. Mihály; 3. Szt. Miklós; 4. Szt. Márton;⁸² 5. Szt. György. Más a sorrend, mint az országos átlag. Szűz Mária országosan a patrocíniumok 12%-a, itt 16,8%. Kovács Béla szerint az ország 3 Illés patrónusából 2 itt található. Az egyházmegye Drávától északra fekvő területén: Baranyában 31 bizánci szent és 51 harcos katona szent található; Tolnában pedig 20 bizánci szent és 36 harcos katona szent az égi pártfogó.⁸³ Sajnos Németh nem jelzi, hogy Szt. Mihályt és Szt. Györgyöt a bizánci, avagy a katona szentek közé számolta-e. Mindenesetre így is feltűnően sok a görög rítusúaknál kedvelt templom-védőszent. (Mária természetesen úgy a latin, mint a görög rítusban is a legkedveltebb patrónus.)

A Pécsi Egyházmegye liturgiájáról kézirat nem maradt fenn, csak az 1487-ben és az 1497-ben megjelent nyomtatvány-példányokból lehet róla képet alkotni.⁸⁴ Jelzésértékű viszont a bevezetőben említett 878-ra datált zalavári ólombulla a bulgár érsekről, akinek a morvák közötti joghatósága kiterjedhetett az egész Dél-Dunántúlra. A bulgár érsek missziójának hatékonyságáról nincsenek információink. – A honfoglalás előtt a Dunántúl szláv lakossága körében kezdetben a Cirill és Metód által szláv nyelvre lefordított glagolita liturgia terjedt el. A Metódék által kialakított szertartásrendről az ún. „Kijevi lapok” és a „Sínai gyűjtemény” ad hozzávetőleges eligazítást. A testvérpár Aranyszájú Szent János liturgiájának fordításával érkezett a szlávok közé, de diplomáciai okokból nem ezt, hanem a latinok, illetve az itáliai és az Adria menti görög egyházak által a VIII. századtól használt ősi „Szent Péter liturgiát”⁸⁵ fordították szlávra és vezették be. Emellett lefordították a bizánci szertartáskönyvet, illetve néhány a latinok által Moráviában jól ismert imádságot, és természetesen a Szentírás jelentős részét.⁸⁶ „A Morva egyház egységének utolsó megnyilvánulása Metód temetése volt. Latinul, görögül és szláv nyelven is elvégezték a temetési szertartást”.⁸⁷ Metód a hitvallást a Filioque nélkül mondta.⁸⁸ Halála után az

téneti földrajza, III. köt., 390. láb. és 433–460. Amennyiben Római Szent Kelemenről van szó, az ő személye is köthető Cirillhez és Metódhoz, ti. ők találták meg Szent Kelemen ereklyéjét a Krímben, és ajándékba vitték Rómába, miert is ott szeretetteljes fogadtatásban volt részük. Másrészt az sem kizárt, hogy itt nem Római Szent Kelemenről, hanem a bulgár-szlávoknál kedvelt Ohridai Szent Kelemen egyházáról van szó. Vö. SZARKA, *A rotunda öröksége*, 49.

⁸² Szt. Márton gyakoriságát elsősorban helyi szent volta magyarázhatja!

⁸³ K. NÉMETH ANDRÁS, „Egyházas helyek és patrocíniumok”, in *A Pécsi Egyházmegye története I.*, Pécs 2009, 273–276.

⁸⁴ TÖRÖK JÓZSEF „A pécsi liturgia”, in FONT, *Dinasztia, hatalom, egyháza*, 547.

⁸⁵ Damasus pápáig (370–380) Rómában is görög nyelven végezték a Szentliturgiát, csak miután Szent Jeromos elkészítette a Szentírás jobb latin fordítását (Vulgata), azután készült el a liturgia latin fordítása is, és vezette be Damasus pápa.

⁸⁶ H. TÓTH IMRE, *Cirill-Konstantin és Metód élete, működése*, Szeged 1991, 89–90., 137. és PUSKELY MÁRIA, *A keresztény Európa szellemi gyökerei – Az öreg földrész hagiográfiája*, Budapest 2004, 19–20.

⁸⁷ H. TÓTH, *Cirill-Konstantin és Metód élete, működése*, 146.

⁸⁸ *Uo.*, 132. – Valószínű, hogy a IX. században Rómában is Filioque nélkül használták a hitvallást, mert a Filioque beiktatása VIII. Benedek alatt történt, de akkor is csak II. Henrich császár nyomására.

új pápa, V. István (885–891) betiltotta a szláv nyelvű „Szent Péter liturgiát”.⁸⁹ A Nyitráról Wiching (német) püspök által elűzött szláv papok délebbre menekültek és ott feltehetőleg már a bulgár papokkal együtt kialakított ószláv nyelvű Arany-szajú Szent János liturgiáját végezték. Metód érseki székhelyén, a bulgár birodalomhoz tartozó Szirmiumban (lehetséges, hogy csak névleges székhelye volt, de sohasem tartózkodott itt) továbbra is jelen volt a Konstantinápoly által kinevezett György érsek, akinek ólombulláját már korábban említettük. 878-ban már Belgrád (Singidunum) is püspöki székhely lett. Püspökévé az említett szirmiumi érsek Szergioszt nevezte ki.⁹⁰ Mindenesetre Metód püspökeinek (illetve György érseknek és Szergiosz püspöknek) és papjaiknak megtérített közösségei fennmaradhettek, és beolvadhattak a Metód halála után tíz évvel később érkező magyarságba. Annál is inkább igaz lehet, mert írott forrásokból tudjuk, hogy a magyarok nem viselkedtek ellenségesen Cirillel és Metóddal szemben már a honfoglalás előtt történt találkozások (kétszeri) alkalmával⁹¹ sem.

Négyszázötven év múltán, amikor hazánk utolsó és egyben legjelentősebb görög rítusú szávaszentdemeteri monostorának⁹² megszűnéséről értesülünk, az írott forrás a görög, szláv és a magyar hagyomány békés egymás mellett élését említi. IV. Kelemen pápa az 1344. március 18-án kelt levelében utasította Vitus nyitrai püspököt, hogy a szávaszentdemeteri bizánci monostort (ahol alapítása óta görög, magyar és szláv szerzetesek elkülönülve végezték szertartásaikat: „ex prima institutione ipius Graeci, Ungari et Scalvi servire debeant et quilibet nationum huiusmodi

⁸⁹ Uo. – Csak az evangélium, az Apostolok Cselekedetei és az apostoli levelek olvasását engedélyezte szlávul. Uo., 148.

⁹⁰ BOZSÓKY, *Magyarok útja a pogányságból a kereszténységig*, 142.

⁹¹ A „Cirill-legenda” szerint Cirill 860/861-ben találkozott Cherson vidékén a magyarokkal: „Visszatérven pedig a bölcs férfiú a maga útjára, amint az első órában imádságát végezte, nekiestek az ugrok, farkas módjára üvöltvén és meg akarták ölni, Ő azonban nem ijedt meg, s nem is hagyá félbe az imádságát, csak Kyrie-eliesont monda, mert már bevégezte volt ájtatoskodásait. Amazok pediglen rátekintvén, az Isten akaratából megszelídültek, és elkezdtek hajlongani előtte, és meghallgatván intó szavait, elbocsáták összes kísérőivel”. Vö. GYÖRFFY GYÖRGY, *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*, Budapest 1975. A Cirill-legenda: 127–128. – A hajlongás vagy meghajlás a görög rítusban a tiszteletadás formája! Vajon voltak-e vallásos ismeretei a Cirillel találkozó magyaroknak? – A Metód-legenda története 880/881-re datálható: „Midőn pedig az ugorok királya (NB. inkább vezére) a Duna tájékára érkeze, látni akarta őt (Metód). És valának, kik mondták és vélték, hogy Metód nem fog tőle baj nélkül megszabadulni, ő (mindazonáltal) elméne hozzá (a királyhoz). Ez pedig, miként úrhoz illik, azonképpen tisztességesen és fényesen, ünnepéllyel fogadta. És beszéle vele, mint ilyen férfiaknak illetett egymással beszélőnek, megszerette, megcsókolta, nagy ajándékokkal bocsátotta el, mondván neki: »Emlékezzél meg mindig énrolam, tisztelendő atya szent imáidban«”. GYÖRFFY, *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. (A Metód-legenda: 127–128.)

⁹² A szávaszentdemeteri apátságot Radó nádor alapította I. András idejében, majd 1057-ben kegyúri jogát a pécsi püspöknek adta. Szent László már az összes magyarországi kolostort a megyéspüspökök és nem a római pápa joghatósága alá helyezte. Így biztosította a görög kolostorok szabadságát és továbbélését a IV. Lateráni Zsinatig (1215). III. Béla érzékelhette Róma latinizáló szándékát, mert 1193 és 1196 között összeíratta a monostor birtokait, s egyúttal a jeruzsálemi Szent Theodóziosz lavrának adományozta. IV. Béla pedig 1264-ben leánya, Macsó Anna birtokába adva segítette azt. Vö. FONT, *Dinasztia, hatalom, egyháza*, 440.

fuerunt inibi distincte ac disposite monisiones⁹³) adja át a bencés szerzeteseknek, mert az utolsó görög apát tíz éve meghalt. A becses pápai levél bizonyítja, hogy Szávaszentdemeter térségében, valamint Cirill és Metód missziójának hatókörében a pápai tiltások ellenére a XIV. század elején is tovább élt az ószláv nyelvű liturgikus hagyomány. Pécssett eddig kézzel írt görög és ószláv nyelvű liturgikonok nem kerültek elő. Fraknói Vilmos szavai szerint mintha a kalocsai könyvtárral és levéltárral együtt „a föld nyelte volna el⁹⁴ a pécsit is. Tudjuk, hogy az inkvizíció a nem latinul írt iratokat nem szívelte. A rovásírásokra pedig különösen vadászott, mint „scripta curiosá”-ra és mind megsemmisítette. Ismerünk azonban Árpád-kori görög szertartású liturgikus tárgyakat, melyeket a régészek mára már kibányásztak a föld alól. Ilyen például a kalocsai érseksír-leletben: a görög áldókéz vésetű paténa, a „görög stílusú” kehely, az érseki pásztorbot és a Mytra arany paszomány maradványa, illetve a XII. század közepére datált kalocsai körmeneti kereszt.⁹⁵ Az egri egyházmegyei Beszterecen is találtak két X. századra datált görög liturgikus tárgyat. Az egyik gyertyatartó vagy kereszt talpa, a másik pedig aranyozott ezüst szenteltvíz-hintó, görög felirattal: „Ó, Krisztus, a gyógyulások élő forrása”. A két ritka bizánci liturgikus tárgy a kolostor „Megváltó” titulusával együtt – itt is – bizánci előzményre utal... s összefüggésbe hozható Szent Hierotheosz tevékenységével”.⁹⁶ Stb.⁹⁷

A szláv liturgia továbbélésére analógiaként számos példát említhetünk a horvátok és csehek körében. Horvát vonatkozásban „a 10–11. században római tiltás ellenére tovább élt a szláv nyelvű liturgia az isztriai térségben, a későbbi zárai érsekség területén... a zágrábi püspökségben... amit az első püspök, Duh cseh származása, illetve a püspökség zalai és somogyi kétségkívül szláv papjai bizonyítanak... és Szlavónia területén... (a XII. századból ismeretes a benedeki Regula latin szövegé-

⁹³ TIMKÓ, *Keleti kereszténység, keleti egyházak*, 426. és PIRIGYI, *A magyarországi görögkatolikusok története*, 60.

⁹⁴ A latin liturgiáról sem sokat tudunk a XI–XII. századból. Török József szerint az istentiszteleti rendről az 1100 körüli esztergomi zsinat csak ennyiben rendelkezett: „hogyminden vasárnap: a nagyobb egyházakban az evangéliumot, az apostoli levelet és a hitvallást mondják el a népnek; a kisebb egyházakban pedig a hitvallást és az Úr imádságát”. TÖRÖK JÓZSEF, „A liturgia története Magyarországon”, in *HC-Millénum 2001*, 156–157.

⁹⁵ SZARKA, *A rotunda öröksége*, 108–115.

⁹⁶ *Paradisum plantavit*, 138., 139. KISS ETELE, „A besztereci szenteltvíztartó és a bizánci fémművesség egyes datálási problémái”, in *Folia archeologica* 45 (1996) 201–224. – NB. Csak érdekes egybeesés lenne, hogy Sárospatak általam görög rítusúnak tartott „Achillesz mester” nevű plébánosa, 1307-ben Hont-Pázmány nemzetségbeli, miként a besztereci monostor alapítója is Hont-Pázmány nemzetséghez tartozott?

⁹⁷ Romhányi Beatrix (szíves közlése) szerint a keleti rítus hatása a késő középkorban is kimutatható. Pl. a gyulafehérvári „alvinci domonkos kolostorban az ásató régész számos bizánci jellegű, liturgikus használatra szánt tárgy maradványait tárta fel. Ez inkább csak kulturálisnak nevezhető hatás” szerintem azonban ezek a tárgyak azt igazolják, hogy működött az inkvizíció. A domonkosok begyűjtötték a kihalásra ítélt bazilita monostorok liturgikus tárgyait. Vö. SZARKA, *A rotunda öröksége*, 212. 737. l. l. b. j.

nek szláv fordítás is). Sőt IV. Ince pápa még a 13. század közepén is elismerte a szláv liturgia használatát bizonyos helyeken”.⁹⁸ A csehek esetében a Metód által megkeresztelt I. Borivoj fejedelem udvarában vert gyökeret a glagolita liturgikus hagyomány. Metód egy Kaich nevű papját rendelte a fejedelem szolgálatára.⁹⁹ A szláv liturgia centruma végül is az 1032-ben Prokop remete által alapított százavai kolostor lett, egészen 1096-ig.¹⁰⁰ Csehországból jóval későbbi információval is rendelkezünk: „IV. Károly király 1347-ben Prága Podskal nevű elővárosában olyan bencés kolostort alapított, ahol már római rítus szerint, de szláv nyelven végezték a liturgiát. A pápa csak a kolostor falai között engedélyezte a szláv nyelv használatát... A kolostor templomát 1372 húsvét hétfőjén szentelték fel. A szerzetesek Horvátországból, Krk szigetéről érkeztek, ahonnan távozniuk kellett... A kolostorok sorsát 1420-tól megpecsételte a huszitizmus. A kolostorok zömét lerombolták”.¹⁰¹ – Jelzésértékűek a kis-lengyelországi keleti ikonok is. Kálvária-Zsebridovszkán a csodatevő görög Istenszülő-ikon szintén Metód papjainak köszönhető szláv tradíció jele lehet a sok környékbeli centrális, rotunda templommal együtt.¹⁰² Másrészt Czestochowa csodatevő Istenszülő-ikonja ugyancsak a magyar pálos tradíció bizánci gyökere felé mutat.

A hazánkkal szomszédos egyházmegyék szláv nyelvű, bizánci hagyományú liturgiája megerősíti annak valószínűségét, hogy a Pécsi Egyházmegyében a X–XIII. században is lehetséges volt a szláv és görög nyelvű liturgikus végzés Róma tiltása ellenére.

A Szent Liturgia mellett végezheték a nyilvános istentiszteletek más részeit: a vecsernyét (alkonyati zsoltosma) és az utrenyét (reggeli zsoltosma) is. A vecsernye közismertségéről értesülünk Kinnamosz tudósításából. 1164-ben a Szerémségbe érkező Mánuel bizánci császárt a görög rítusú lakosság ünnepélyesen fogadta: „Amikor a császár a hunok országában megjelent, fogadására az ottani lakosok mind egy szálig elébe vonultak. A papi rendhez tartozók gyapjú köntösben, kezükben az evangéliummal, az egyszerű néppel együtt egy nálunk írt himnuszt zengtek gyönyörűen. Így hangzik: »Isten, ki megsegítéd Dávidot, a jámbort...« (NB. a görögkatolikus énekeskönyv fordításában a 283. a kereszthódoló vasárnapi elővecsernye záró sztichirájában így hangzik ez az ének: »Ki megsegítetted a szelíd Dávidot Urunk, hogy legyőzhesse az idegen nemzetbelit; harcolj együtt igazhitű uralkodóinkkal is, és keresztetted fegyverével alázd meg ellenségeinket!«) Ekkor a Dunán feljebb átkelven, egy Pegatzion nevű város felé vonult (ti. a császár). Ez a szirmioni

⁹⁸ FONT, *Ruszcia, Hungaria, Európa*, 257–259. és 359.

⁹⁹ KOZÁK, „Közép-Európa centrális templomai (IX–XI. század)”, 114.

¹⁰⁰ FONT, *Ruszcia, Hungaria, Európa*, 246–247.

¹⁰¹ *Uo.*, 393. – Egyébként a husziták újra bevezették a két szín alatti áldozást és bekerült a huszita liturgiába a görög rítusú liturgiából a „Szent Isten, szent Erős, szent Halhatatlan...” kezdetű énekünk is! Vö. BUBNÓ TAMÁS, „Egy konferencia margójára”, in *Görögkatolikus Egyházzenei Értesítő* 1 (2005) 3. Vö. SZARKA, *A rotunda öröksége*, 252. 891. l.áb.)

¹⁰² KOZÁK, „Közép-Európa centrális templomai (IX–XI. század)”, 110–114.

vidék központja, itt tartózkodik a nép főpapja. A lakosság jelentős része eléje vonult, hogy kíséretéhez csatlakozzék”.¹⁰³

A Szerémség lelki központjában, Szávaszentdemeteren természetesen még inkább élő és gazdag lehetett a keleti liturgikus hagyomány! Ugyanígy az egyházmegye területén fekvő többi bazilita monostorban is hasonlóan végezheték a teljes szerzetesi zsolozsmát. Ha görög vagy ószláv zsolozsmáskönyv nem is maradt ránk, azért a zsolozsmázásról tanúskodik a pannonhalmi monostor Árpád-kori görög nyelvű zsolozsmáskönyve, amely a szerzetesi zsolozsmázás nélkülözhetetlen feltétele volt.

Legrégibb összefüggő magyar nyelvemlékünk az 1210-re datálható Pray-kódexben, a temetési szertartások végén található „Halotti beszéd és könyörgés” ugyancsak a görög szertartású papi temetés imáiból kivonatolt becses szövegtanú. Vegyes rítusú kolostorokban a görög rítusú szerzetes temetésén (a latin bencések és a baziliták együttes búcsúzásakor) végzett közös szertartás része lehetett.¹⁰⁴ 1204-től a „romlásnak indult” és fokozatosan latinizálódó görög kolostorokban egyre gyakrabban hangozhatott el hasonló ima a Pécsi Egyházmegye területén is. Szerintem, nemcsak Magyarországon, hanem még Nyugat-Európa vegyes rítusú kolostoraiban is így búcsúzhattak görög rítusú társaiktól a szerzetesek.¹⁰⁵

A szelepcsényi kódex rituáléi bizonyítják, hogy a keleti szenteket a keleti rítus szerint ünnepelték hazánk egész területén.¹⁰⁶ Például Szent Demeter ünnepét Magyarországon a nem latin szokás szerinti október 8-án, hanem bizánci gyakorlatot követve október 26-án tartották.¹⁰⁷ A Pray-kódexben található a „Pozsonyi Missale nagy naptára, Magyarország legrégebbi kalendárium... Bencés környezetben szívesen használták ezt a típust. Archaikus... a Juliánus félélet követi... (NB. vagyis a görögök naptárát). Április 23-ára, Szent György megalo-

¹⁰³ JÓANNÉSZ KINNAMOSZ, „Epitomé”, in *A bizánci irodalom kistükre*, Budapest 1974, 762. – Ugyanitt a 820. oldalon a lábjegyzetben ez olvasható: „Pegatzion=Bács, érseki székhely”. Bács vármegyében a XIV. század elején pápai tizedet csak 57 egyházas hely fizetett. Itt fekszik Gertrúd királyné gyilkosának, Petur bánnak a péterváradi uradalma. Vö. GYÖRFFY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, I. köt., 205., 208. Szántó Konrád is görög püspöki székhelynek ismeri el Bácsot. Vö. SZARKA, *A rotunda öröksége*, 104. 364. láb.

¹⁰⁴ SZTRIPSZKY HIADOR, a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársa „A Halotti Beszéd és Könyörgés, mint a görög szertartás emléke” című 15 oldalas tanulmányában összegzi Artim Mihály, bártfai parókus 67 oldalas: „A Halotti Beszéd és Könyörgés rituális szempontból” (Kézirat. Bártfa, 1903) című munkáját, melyet a „Bártfai Lapok”-ban tett közzé eredetileg. (In SZABÓ JENŐ, *A görög katolikus magyarság utolsó kálvária útja 1896–1912*, Budapest 1913., 419. Vö. SZARKA, *A rotunda öröksége*, 31–32.

¹⁰⁵ A „Halotti beszéd és könyörgés” mintájára készült búcsúztatót használhattak Gorse, Lüttich, Trier, Toul, Köln, Burtscheid, Monte Cassino, Róma-Avantinus kolostoraiban stb. Vö. KOSZTA, *A kalocsai érseki tartomány kialakulása*, 59. és TIMKÓ, *Keleti kereszténység, keleti egyházak*, 396. – KÁRPÁTINÉ ÉZSIÁS EDIT (szerk.), *Történelmi arcélek a Mátra alján*, Feldebrő 2022, 125. 18. láb.)

¹⁰⁶ SZILÁGYI, *A Kárpát-medence Árpád-kori rotundái és centrális templomai*, 122. Vö. SZARKA, *A rotunda öröksége*, 55.

¹⁰⁷ Szent Demeter titulus megtalálható Tolna, Baranya, Sopron, Zala, Heves, Szabolcs, Csongrád, Bács-Bodrog, Torontál, Bihar, Gömör megyékben és Udvarhely területén is. FONT, *Ruszcia, Hungaria, Európa*, 247–249.

mártyr mellé jegyezték be az esztergomi érsekség védőszentjét, Adalbertet is feltűnő nagy betűkkel”.¹⁰⁸

Az 1092. május 20-án megnyíló szabolcsi zsinat döntése a nagyböjt kezdőnapja vonatkozásában ugyancsak a görög szertartás előírásait követte. Ma már drasztikusnak tűnhet, de a zsinat így intézkedett: 31. Fejezet. A húshagyatról. „Az olaszok (latini), kik a magyarság törvényes szokását követni nem akarják, tudniillik, hogy ők, mikor a magyarok már elhagyták a húsnak ételét, még azután hétfőn és kedden is húst esznek, ha azt mondják, hogy a mi jobb szokásunk nekik nem kellemetes: menjenek, a hová akarnak. 1. §. De pénzüket, mit itt kerestek, hagyják itten; hacsak eszközre nem térnek és velünk együtt nem kezdenek a böjthöz”.¹⁰⁹ – A nagyböjt kezdőnapja ugyanis a magyaroknál a görög rítus szerinti, vajhagyó vasárnap utáni „tisza hétfőn” kezdődött. A XI. század második felétől Itáliából, Franciaország déli vidékeiről és Németalföldről az országba beköltöző olasz, ófrancia és vallon nyelvet beszélő latinus telepesek viszont a római rítus szerint csak két nappal később, hamvazószerdán kezdték meg a negyvennapos böjtöt.

További országosan általános görög rítusú szertartási hagyományt jegyzett le két XI. század végi forrás: a „Zágrábi Missale”¹¹⁰ és a Hartvik győri püspök számára készült *Agenda Pontificalis*, amely elsősorban a főpapi szertartásokhoz adott eligazítást. Mindkettő arról tudósít, hogy Magyarországon Epifánia napján „a görögök módja szerint” (*ut mos est grecorum*) létezett a nagy vízszentelés (*hagiaszmosz megasz*).¹¹¹ Ezt a szokást a magyar római liturgia is megtartotta a középkor folyamán. Az ünnep legnépszerűbb neve Magyarországon ma is Vízkereszt, amely a keleti egyházban lett az ünnep neve. Az európai nyelvekben ez a név sehol nem található meg, csak nálunk. Jézus Jordánban történt megkeresztelésének emlékére folyóvizet szenteltek meg, és a keresztet, Krisztus jelképét a vízbe merítették. Ezért lett az ünnep magyar neve *Vízkereszt*, azaz a víz *megkeresztelése*. Másik verzió szerint az ünnep neve az ószláv „vodoszvijatyje” magyar fordítása: „Vízkereszt”, a szentelő pap áldó kézmozdulata miatt, a víz megáldása, vagyis megkeresztelése.¹¹² Az egész középkoron végighúzódó, ilyen mély hagyomány arról tanúskodik, hogy

¹⁰⁸ *Paradisum plantavit*, 199. – Ugyancsak a Pray-kódexbe foglalt „Pozsonyi évkönyv”-ben az „1100 utáni rész négy monostort érintő eseményt is feljegyzett: Széplak és Boldva, Zalavár és Pécsvárad. Valamért a 4 kolostort érintő hagyományt, mint számukra fontosat őrizgettek a szerzetesek” Tóth Sándor szerint. Vö. *Paradisum plantavit*, 258. – Két kolostornak már ismertettük a bizánci kötődését. (Hernád-Széplakon és Boldván pedig feltárták a görög rítusú rotundákat!

¹⁰⁹ *Corpus Juris Hungarici* I. kötet. Vö. PIRIGYI, *A magyarországi görögkatolikusok története*, 46.

¹¹⁰ FONT, *Ruszcia, Hungaria, Európa*, 248–249. – A győri püspökhöz tartozott a Komárom vármegye délnyugati részén fekvő Ketel, kabar vezér birtoka, melynek népe hasonlóan görög szertartású lehetett, miként Vojta és Ete kabar vezérek alattvalói is a Pécsi Egyházmegyében. Vö. SZARKA, *A rotunda öröksége*, 49.

¹¹¹ A zágrábi egyetemi könyvtár egyik kézirata magyarországi eredetű, a görög rítusú vízkereszt vízszentelés szertartásának latin fordítását tartalmazza. Vö. MORAVCSIK GYULA, „Görög nyelvű monostorok Sz. István korában”, in *Szent István Emlékkönyv*, 408.=(246). – SZARKA, *A rotunda öröksége*, 99–100.

¹¹² KIRÁLY ERNŐ, „Vízkereszt”, in *Magyar Kurír* 1995. 12. hó 20.

a görög szertartás sokkal jobban átította Magyarország egyházmegyéinek a vallási életét, mint azt korábban feltételezték.

Az is jelzésértékű, hogy a XII. század végén, amikor Esztergom liturgikus reformot vezetett be, Kalocsa nem vette át, hanem ragaszkodott a korábbi szertartásrendhez.¹¹³ A reformok bevezetésekor a Pécsi, az Egri és a Zágrábi Egyházmegye sem követte Esztergom példáját!¹¹⁴ A pécsi püspökök görög rítushoz kötődése is kimutatható. Az ismertetéshez elsősorban Koszta László tanulmányát¹¹⁵ veszem alapul, a saját görög rítusú olvasatomban.

Bonipert (1009–1036) lett az egyházmegye első püspöke. Azo pápai legátus társaságában érkezhetett Itáliából, mert a Velencéből jövő Gellért első útja hozzá vezetett. A dómiskola létrehozásához az 1020-as években a francia Chartres-i Egyházmegyétől kérte el az egyik Priscianus-kódexet a latin nyelv oktatásához. A VI. században Bizáncban élő szerző az idegen nyelvet tanuló bizánci görögök számára készítette a nyelvtankönyvet. Feltételezem, hogy eredetileg görög magyarázatokkal lehetett ellátva. Bonipert Pannonhalmára vonult vissza, és a (közös rítusú) monostorban halt meg 1042-ben.

Mór püspök (1036–1070/1075 körül) Nyitra környékéről, a Zobor melletti remeték vidékéről, a később megvakított Vazul herceg (részben kabarlakta) dukátusából származott. Gyermekként került Pannonhalmára, ahol szerzetes, majd közel egy évtizedig a monostor apátja lett. A Vata vezette pogánylázadás után egyike az életben maradt három püspöknek, akikkel együtt koronázta meg az 1046-ban Kijevből hazahívott I. András királyt. Jelen volt 1055-ben a tihanyi monostor alapításánál. Vélhetőleg ő szentelte fel az 1061-ben Béla király által alapított szekszárdi görög monostort. 1063-ban az elhunyt király itteni temetését is ő végezte. Radó nádor az általa 1051-ben alapított szávaszentdemeteri monostort 1057-ben a Pécsi Egyházmegyére bízta. Végrendeletében saját birtokainak egy részét is az egyházmegyének és Mór püspöknek ajándékozta, és a püspököt lelki atyjává fogadta. Mór írta meg Szórád és Benedek nyitrai remeték életrajzát. Ebben hangsúlyozta, hogy Szórád a keleti Zozimasz apát reguláját követte. Mór maga is aszkéta életet élt. Halála után szentként tisztelték, majd 1848-ban megtörtént a szentté avatása, és az egyházmegye második patrónusává lett.

I. István püspököt (1093-ben) egy oklevél említi. Nincs más adat róla.

Simon (1097/1108–1124/1134) püspök. Első alkalommal 1109-ben a veszprémi görög apácák alapítólevelének átírásakor említik pécsi püspökként, de máskor 1097-re teszik püspöksége kezdetét, amikor Kálmán király elvette feleségül Roger szicíliai gróf ismeretlen nevű lányát. Görög nyelvtudása miatt arra következtetnek, hogy dél-itáliai származású lehetett, vagy bizánci tanulmányokat folyta-

¹¹³ KOSZTA, *A kalocsai érseki tartomány kialakulása*, 101.

¹¹⁴ TÖRÖK JÓZSEF, „A liturgia története Magyarországon”, in *HC-Millénium* 2001, 157–158.

¹¹⁵ KOSZTA LÁSZLÓ, „Pécsi püspökök a 14. század közepéig”, in FEDELES – SARBAK – SÜMEGI, *A Pécsi Egyházmegye története*, 57–107.

tott.¹¹⁶ A veszprémvölgyi alapítólevél megújítását kitűnő görög nyelvtudása miatt bízta rá Kálmán király. „Jobban tudott görögül, mint latinul... Pécsre is azért nevezhették ki püspöknek, mert az egyházmegye déli területein jelentős görög-latin együttélés valószínűsíthető”.¹¹⁷ Három évtizedes főpásztorsága után bács-kalocsai érsek lett (1135–1142), aki akkor már Bácsott székelt.

Nána (1135) püspököt az egyetlen 1135-ös oklevél említi. Nem zárható ki, hogy a feldebrői görög rítusú Abák birtokához tartozó Kisanána névadójának nemzetségéből származott. A kisanánai várban feltárták egy görög rítusra utaló XI. századi rotunda alapfalát,¹¹⁸ és egy XI. század második felére datált egyenlő szárú ún. görög kereszt vésetű sírkő fedőlapot is,¹¹⁹ amely az alátemetett görög rítusát igazolja.

I. Makár (1137 e.–1140) püspöksége előtt titeli prépost (a Szent Bölcsesség titulusú prépostságban), és II. István király notariususa volt. Így jól eligazodott az országos politikában. Részt vett Esztergomban az Apácaszigeten lévő apácamonostor templomában II. (Vak-) Béla király által vezetett gyűlésen, ahol igen előkelő helyen, közvetlenül Felicián érsek után említették a görög keresztnevű Makár püspököt. II. Béla 1138-ban befejezve apja, Álmos herceg dömösi alapítását hatalmas adományt adott a prépostságnak. Makár jelen volt az oklevél kiállításánál, sőt a király 1140-ben áthelyezte Esztergomba érseknek. II. Béla két vélhetőleg görög rítusú pécsi püspököt is érsekké nevezett ki.¹²⁰ Előbb Simont a Kalocsai Érsekség, majd második utódát, Makárt az Esztergomi Érsekség élére állította.

I. János (1142 e.–1146/1148) és Antimius (1148?–1158?). Nem sokat tudni róluk.

II. Makár (1162 e.–1186) első említésekor 1156-ban dömösi prépostként szerepel, a királyi társaskáptalan élén. A XII. század közepén a dömösi prépostságnak kiemelt jelentősége volt, mivel Álmos herceg alapította, akitől a XII. század első harmadától uralkodó királyok származtak. Püspökként oklevél először 1162-ben említi. 1163-ban rövid időre elpártolt III. Istvántól és a Bizánc támogatását élvező IV. István király pártjára állt, más dél-magyarországi főpapok, a bácsi érsek, a váradi és csanádi püspök társaságában. IV. István rövid uralkodását követően, III. István halála után újra szoros kapcsolatba került a Bizánctól magyar trónra került III. Bélával is. Makar püspöksége alatt az épülő székesegyház belső díszítése is elkezdődött. Kőfaragók érkeztek Lombardiából, majd francia területről az 1170-es évek folyamán. Ezek munkáját „az 1180-as évek elején hazai mesterek folytatták bizantinizáló késő román tradíciók alapján”.¹²¹

¹¹⁶ BOROS ISTVÁN, *A kalocsai főszékesegyházi könyvtár*, Budapest 1994, 14.

¹¹⁷ KOSZTA, „Pécsi püspökök a 14. század közepéig”, 64.

¹¹⁸ SZILÁGYI, *A Kárpát-medence Árpád-kori rotundái és centrális templomai*, 214.

¹¹⁹ KOVÁCS BÉLA, „Kabarok és palócok”, in *Az Egri Múzeum Évkönyve* 1969, 166.

¹²⁰ A magyar királyok élve püspök kinevezési jogukkal – Koszta szerin kvázi magánegyházként kezelték a magyar egyházat, vö. KOSZTA, *A kalocsai érseki tartomány kialakulása*, 72. – szabadon döntöttek az egyházmegyék élére állított püspökök személyéről, a rítusuk nem volt perdöntő.

¹²¹ *Uo.*, 69.

Kalán (1186–1218) püspöknek Anonymus szerint Ond honfoglaló vezér volt az őse,¹²² akitől a Bár-Kalán nemzetség származott. A nemzetség a XII–XIII. század fordulóján érte el politikai befolyásának csúcsát, amiben nagy szerepe volt Kalán püspöknek. Nemzetségeinek birtokai voltak Baranyában, Esztergom vidékén, Csongrád megyében a Tisza mentén, Csongrád és Szer környékén. Ezen kívül Somogyban, Valkó megyében, Erdélyben a Maros mentén voltak falvaik. Nemzetsége három jelentős kolostor: Szermonostor, Ellésmonostor és – a XII. század végén Somogyban alapított – Lulla „ágostonos” kanonokok lakta prépostság kegyurai voltak. Kalán nagy műveltségű klerikus, és a királyi kápolna tagja lett. Valószínű, hogy III. István vagy III. Béla támogatásával külföldi tanulmányokat folytatott, mert III. Béla egyik munkatársa lett az udvari írásbeliség megreformálásában. A király 1190 és 1194 között megtette a Délvidék kormányzójává, Horvátország és Dalmácia gubernátorává. A pápa személyes elismerésként a pallium viselésére is feljogosította. Kalán alapította a pozsegi társaskáptalant és püspöksége végén, az 1217-ben először említett pécsi Keresztelő Szent János-társaskáptalant, az ún. kisprépostságot. Ez az új prépostság a székeskáptalan alá tartozott. Kalán nevéhez fűződik a nemzetségeinek egyik központjaként szolgáló Szermonostor átépítése a XII–XIII. század fordulóján. Az itt fennmaradt kőfaragványok rokonságot mutatnak a – II. Makár püspöknél említett – pécsi székesegyház „bizantinizáló” szobrászati díszítésével. Anonymust is – mint egykori kancelláriai felettese – Kalán ösztönözhetette gesztájának megírására.

Bertalan (1219–1251) püspök Burgundiában született. Egyházi pályára lépett, és 1201-ben csatlakozott a keresztésekhez. 1204 és 1215 között a konstantinápolyi Courtenai Péter latin császár udvara közelében élt. Miután II. András királyunk szentföldi hadjárata alkalmával megkérte a latin császár Jolánta nevű lányának a kezét, Bertalan velük együtt Magyarországra költözött. Az új királynéra tekintettel kaphatott kinevezést a pécsi püspöki székbe. Főpapi működésének egyik legismertebb eseménye, hogy 1225 körül összegyűjtötte a Mecsekben élő remetéket, és Pécs mellett az Ürög-hegyen (ma Jakab-hegy) monostort alapított számukra Szent Jakab tiszteletére. Valószínűleg a szentföldi keleti remetéknél szerzett tapasztalatai alapján állította össze rövid reguláját a monostor számára. A szabályzat nem hivatkozott szerzetesrendre, hanem csak az atyák útmutatásaira. Így fogalmazott: „Az atyák parancsait és rendeleteit tartsák meg”. A XIII–XIV. században uniformizálódó magyar egyházban ilyen módon hagyományozódott át és él tovább a keleti remeték életstílusa a Pálos Rendben.¹²³

Achilles (1251–1252) a Géza fejedelemsége végén Németországból betelepedett Hont és Pázmány lovagok leszármazottja. A XIII. század elejére már 12 ágra sza-

¹²² A bevezetőben Győrffyre hivatkozva említettük, hogy az Ond-utódok partvonalán már a X. században folyt görög térítés!

¹²³ SZARKA JÁNOS, „A pálos rend keleti keresztény gyökerei”, in KÁRPÁTINÉ ÉZSIÁS EDIT (szerk.), *Történelmi arcélek a Mátra alján*, Feldebrő 2022, 156.

kadt a Hont-Pázmány nemzetség, Achilles a Körösök és Berettyó vidékén birtokos Újhelyi ágából származott. Egyik őse alapította a X. század végén a besztereci Szent Megváltó bizánci rítusú monostort (híres az itt talált görög feliratú szenteltvízhintő). Az Achilles név választása eleve „görög” szimpátiára utal.¹²⁴ Püspöki kinevezése előtt annak az esztergomi székeskáptalannak volt a prépostja, melynek Özséb kanonok is tagja volt (aki a Pilisben élő remetékkel tartott kapcsolatot. A tatárjárás után kiköltözött közéjük és alapítója lett a pálos remeterendnek). Achilles püspöki tevékenységének egyetlen emléke az Ürög-hegyi remeték számára kiadott oklevél. Szívén viselte a Bertalan püspök által a remetéknek adott birtokok pontos határkijelölését, melyek egy részét saját maga járta be és jelölte ki. A határjárás végén a remetékhez való érzelmi kötődést bizonyítja, hogy megígérte, „az idővel neki adományozott jakból is gondoskodni kíván a remetékről”. Egyúttal felhívta a figyelmüket a Pilisben élő remetékre, így teremtve meg az alapot a két közösség kapcsolatához. Ezután röviddel váratlanul elhunyt.

Jób (1252–1280) püspök a Záh nemzetség Felicián-ágának elismert tagja volt. Magiszter titulussal illették, ami magas fokú iskolázottságot jelent. Életpályája gyorsan ívelt felfelé: zágrábi kanonok, bácsi, majd székesfehérvári prépost és egyúttal IV. Béla király bizalmi embere, alkancellárja, vagyis az oklevéladást végző királyi klerikusok vezetője lett. 1252 első felében már pécsi püspök. Megkezdte székelylén a kővár építését (a tatárjárás után), a költséges építkezés miatt konfliktusa lett kanonokaival, valamint az esztergomi érsekkel (aki kiközösítette) és a somogyvári apáttal is.¹²⁵ IV. Béla halála után V. István és IV. László alatt az ország legbefolyosabb főpapja volt. Származási helyén a felvidéki Gömör megyében egy öt faluból (köztük a híres görög rítusú rotundával rendelkező Sűvéte és Perlász¹²⁶) álló uradalommal rendelkezett.

Pál (1293–1306) püspök a XI. században német területről beköltöző Balognemzetség Szécsi-ágából származott. Pál (1262–1275) veszprémi püspök pedig a nagybátyja volt. Neki köszönhette gyors előmenetelét, (a bolognai egyetemen szerzett doktori címét), a királyi udvarral való szoros kapcsolatát és a királynéi oklevéladás irányításában betöltött magas tisztségét. 1301-ben, III. András halála után nem a cseh Vencelt támogatta, hanem Károly Róbert mellé állt!

Manfréd (1306) zágrábi prépostból lett választott pécsi püspök. A trónviszályban Károly Róbert pártján állt.

I. Pétert (1307–1314), a Károly Róberttel szoros kapcsolatban álló pécsi kanonokot Tamás esztergomi érsek jelölte püspökké. Miklós éneklő kanonok és néhány

¹²⁴ Ebben az időben gyakori keresztnév volt az Achilles, négy kanonok is viselte ezt a nevet. A püspök esetében a névválasztást nem a „Trója-regény” inspirálhatta, hanem rítusbeli kötődés. Pl. Sárospatak feltételezhetően görög rítusú magister plébánosa 1310-ben szintén Achilles nevű és Hon-Pázmány nemzetségbeli volt. Vö. SZARKA, *A rotunda öröksége*, 230–232.

¹²⁵ „A somogyvári apátot elfogatta. Kezeit hátrakötve lóra ültette. Lábaik a ló hasa alatt összekötötte. Sőt még zablát is tett a szájába, ezután pedig bebörtönözte”. *Uo.*, 82.

¹²⁶ NÉMETH ZSOLT, *A Kárpát-medence legkülönlegesebb Árpád-kori templomai*, Budapest 2019, 94–106.

társa nem fogadta el Péter kinevezését, inkább maga szeretett volna püspök lenni. Erre Tamás érsek kiközösítette Miklóst. I. Péter 1309-ben jelen volt Károly Róbert megkoronázásán, de később a szembenállók között találjuk. Jó kapcsolatot tartott a pápai legátussal és a környezetéhez tartozó, jobbára olasz származású klerikusokkal.

Kórógyi László (1314–1345) püspök őse Németországból telepedett be a XII. század második felében. Kezdetben támogatta a királyt, de 1318-ban már jelen volt Kalocsán azon a gyűlésen, ahol a királlyal elégedetlenkedő püspökök szövetséget kötöttek az egyházat jogellenesen adóztató uralkodóval szemben. Támogatta az ürögi (Jakab-hegyi) pálos remeteközösséget. Átírta és megerősítette az Achilles püspök által számukra kiadott birtokaikat elismerő oklevelet, de a későbbi renddé szerveződő pálosok kolostorainak az uralkodótól kapott tizedfizetés alóli mentességét már nem akarta elismerni, mert az az egyházmegyéje gazdálkodására lett sérelmes. Végül is kénytelen volt meghátrálni és a pálosok tizedmentességét elismerni. Az Anjou-uralkodók ugyanis az új pálos rendet már az egyház uniformizálásának, vagyis latinizálásának a szolgálatába állították és kiemelten támogatták.¹²⁷

I. Miklós (1346–1360) lengyel származású volt. A pápa és Nagy Lajos közötti kompromisszum eredményeként lett pécsi püspök. Erre az időszakra a székeskapitálnak már semmilyen szerep nem jutott a püspökválasztásban.

Az ismertetett 1300 előtti pécsi püspökök közül többről feltételezhetjük, hogy bizánci rítusú volt, vagy erős szálakkal kötődött a keleti szertartáshoz (pl. Mór,¹²⁸ Simon, Nána, I. és II. Makár, Kalán, esetleg Achilles és Jób), illetve nagyszámú bizánci szertartású hívő felett rendelkezett joggal. Ebben a korban ez nem lehetetlen, mert az egyházszakadás előtt pl. 14 bazilita szerzetesből lett római pápa. Koszta szerint is az Árpád-kori „apostoli” magyar királyok az egyházmegyék élére saját belátásuk szerint nevezték ki püspököket és egyháznagyokat.

4. A görög rítusúak továbbélése 1215. évi IV. Lateráni Zsinat után

Hazánkban az 1054-es Kelet és Nyugat keresztényei közötti nagy egyházszakadás csak 1204-ben, Konstantinápoly elfoglalásával lett végérvényes és súlyos következményekkel járó. Róma centralizáló és uniformizáló törekvése az 1215-ös IV. Lateráni Zsinat határozataival bontakozott ki. Felgyorsult a latin szertartás kizárólagossága iránti igény. A görög szertartásúakra vonatkozó zsinati határozat 4. fejezete már csak eltúrta a görögök szokásait és szertartásait, „annyira, amennyire az Úrban lehetséges”. A „Quoniam” kezdetű 9. fejezet a vegyes szertartású területekről így rendelkezett: „latin püspök nem tartozhat görög püspök felügyelete alá... és

¹²⁷ SZARKA, „A pálos rend keleti keresztény gyökerei”, 152–156.

¹²⁸ Mórnak a – vegyes rítusú – Pannonhalmán Imre herceggel való együtt nevelkedése, illetve Szent Imrével és Radó nádorral közismerten bensőséges kapcsolata is valószínűsíti görög rítusát. Vö. SZARKA, *A rotunda öröksége*, 82. és KOSZTA, „Pécsi püspökök a 14. század közepéig”, 59–60.

egy területeknek csak egyetlen ordináriusa lehet, aki kinevezhet maga mellé rítusvikáriust, aki őt más szertartású hívek körében az egyházi szolgálatban helyettesíti”. E zsinati határozatok vegyes rítusú területeken görög szertartású önálló egyházmegye megmaradását lehetetlenné tették. A zsinat úgy rendelkezett, hogy a vegyes rítusú és vegyes nemzetiségű egyházmegyék latin főpásztorai olyan papokat küldjenek híveik közé, akik az egyházi szolgálatot az ő nyelvükön és az ő szertartásuk szerint végzik.¹²⁹

1215 után a görög rítusú monostorok által ellátott egyházközségekben nyilván tovább gyakorolhatták görög szertartásukat a hívek. A Pécsi Egyházmegye területén ilyen kolostorok lehettek a már említett pécsváradi (közös rítusú), szávaszentdemeteri, szekszárdi, bátai és rudinai monostorok, amíg latinizálásuk meg nem történt. Legkésőbb 1344-ben Szávaszentdemetert vehették át a latin szerzetesek.

A további görög rítusú területek saját rítusú ellátására (akár a görög, akár ószláv volt a liturgikus nyelvük) a püspök „kinevezhetett maga mellé rítusvikáriust”, illetve az alsóbb papi hierarchia megfelelő tisztségviselőit: főespereseket, székeskapalani tagokat, vagy létesíthetett társaskáptalanokat a másik rítusú papság és hívek igazgatására és szolgálatára. Arról, hogy a Pécsi Egyházmegyében ez mennyiben teljesült, nem sokat tudunk, legföljebb csak következtetni lehet pl. a tisztségviselők nevéből, a lakosság nemzetiségéből vagy az alapító feltételezhető szándékából és egyéb körülményből stb. (A hallgatás oka az lehet, amit a bevezetőben Kapitánffy professzortól és Bozsóki P. Gerőtől idéztem. Bozsóky szerint: „Tudjuk ugyanis, hogy a latinok, nem szívesen beszéltek a bizánci szertartású keresztényekről, főképpen abban az időben, amikor a krónikákat lejegyezték, s amikor a királyi udvar beállítottsága már teljesen latin volt”.)

Korábban Sárospatak városának és vonzáskörzetének kutattam az Árpád-kori görög rítus múltját. Az itt felismertek analógiaként Pécs esetében is útmutatók, tanulságosak lehetnek.

Két oklevél is igazolja, hogy az egri egyházmegyei alsó zempléni (ún. zombori) görög főesperes 1326-ban és 1330-ban is az egri Csanád püspök rítusvikáriusa volt: Dongó Gyárfás Géza és Nováky kanonok kimutatása alapján 1248 és 1337 között az Egri Egyházmegyében két alsó zempléni főesperesség létezett a pápai tizedjegyzék alapján: a „Patak comitatus” területén lévő „zombori” (görög?) és az „alsó zempléni” (ún. szerencsi latin?) főesperesség. 1337-ben azonban mindkét alsó zempléni főesperesség megszűnt; és a harmadik főesperességgel a (felső) zemplénnel egyesülve létrejött a közös zempléni főesperesség. Az eddigi „zombori Péter” főesperes lett az új főesperesség előjárója, ezután „zempléni Péter” néven szerepel az iratokban.¹³⁰ No-

¹²⁹ *Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, 1962, 211. és 215.; PIRIGYI, *A magyarországi görögkatolikusok története*, 59. és SZARKA, *A rotunda öröksége*, 168–169.

¹³⁰ Péter főesperes családi neve Szécsi Péter. Ő is Micbán Simon leszármazottja, aki 1317-ben megverte a Károly Róbert ellen fordult Petencs Péter pataki ispánt. Ezen család két ága közül az egyik Gálszécs vidékét uralta. Ebből az ágból származott Péter főesperes. Vö. DONGÓ GYÁRFÁS GÉZA (szerk.), *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez*, Sátoralja-Újhely 1913, 289–290.

váky kanonok (+1825) írja, hogy ugyanez a zombori Péter kétszer, 1326-ban és 1330-ban „zombori főesperes, és Csanád¹³¹ püspök-helyettesének mondatik”. A latin szertartású egri püspök tehát görög szertartású rítusvikáriuson keresztül biztosította a görög hívek ellátását, a IV. Lateráni Zsinat határozatainak megfelelően. Az 1337-ben elindult centralizációs törekvés az egri püspök irányításával 1430-ban újabb változást hozott. Az egyetlen zempléni főesperesség javadalmaiból az egri püspök létrehozta a székesegyház kápolnájához kapcsolt prépostságot, „V. Márton pápához levelet írt, amelyben azt megerősíteni kérte. Ez pedig Miklóshoz, a cisztercita rendbéli három forrásról címzett monostor (NB. Bélháromkút) apátjához... kiadott levelében azt felállítani rendelte”. – Szirmay Antal rövid és titokzatos summarizata szerint: „katolicizmus nagy hasznára”.¹³² – Továbbá 1325-ben ifj. Körtvélyesi András abaúji főesperes hitelesíti a Kencs-nemzetség osztálylevelét.¹³³ Sugár István szerint viszont az abaúji főesperesség felállítása csak 1411 után történt meg.¹³⁴ Tehát 1325-ben az abaúji főesperes csakis görög rítusú lehetett! Több hasonló „skrupulusos” esetet közöl Dongó Gy. Géza és Nováky kanonok. Az is feltűnő, hogy Nováky a „Memoria dignitatum...” lapjain csak 1430 után kezdi közölni az itteni plébánosok névsorát. Miért nem 1216-tól, mint a főesperesekét?¹³⁵ – Sugár annak sem találja az okát, hogy 1215 után miért lett olyan sok az egri püspökök új tisztségviselője. 1331 és 1361 között pl. létezett Egerben protovicarius, subvicarius, vicevicarius és sok más.¹³⁶ Az ok nyilván az lehetett, hogy a latinizáló és uniformizáló IV. Lateráni Zsinat után a görög rítusúak egyházigazgatása már csak a latin püspökök mellé rendelt görög helynökök, főesperesek, társaskáptalanok, illetve egyéb előjárók által valósulhatott meg! Tehát az előjárók számára közel megduplázódhatott.

A Pécsi Egyházmegyében görög rítusú püspöki helynökre utaló okiratot nem találtam. Ugyanakkor a pozsegai társaskáptalant érdemes alaposabban megvizsgálni, mert több körülmény arra enged következtetni, hogy ez a káptalan görög rítusú lehetett.

Pozsega megye a XII. század folyamán vált ki a nagy területű Baranya vármegyéből. A Kniezsa István és Gläser Lajos tervezte „Magyarország népei a XI. században” térképen úgy szerepel, mint „gyéren betelepült szláv lakosságú terület”. (Metód és Szergiosz püspök papjai végezhetek itt tértitést a szláv lakosság körében.) A pozsegai főesperességgel összevont pozsegai társaskáptalant a Dráva-Száva

¹³¹ Csanád egri püspökről van szó, aki kb. 1320–1330 között töltötte be az egri széket.

¹³² SZIRMAI SZIRMAY ANTAL, „Notitia Topographica Politica Inclyti Comitatus Zempliniensis”, Budae 1803. In DONGÓ, *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez*, 1897, 200–201. 94. §. – Vö. SZARKA, *A rotunda öröksége*, 148–154.

¹³³ DONGÓ, *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez*, 1911, 12. Vö. SZARKA, *A rotunda öröksége*, 155. 524. láb.

¹³⁴ SUGÁR, *Az egri püspökök története*, 142.

¹³⁵ SZARKA, *A rotunda öröksége*, 155–156.

¹³⁶ SUGÁR, *Az egri püspökök története*, 98., 102., 113–144., 156., 170. és SZARKA, *A rotunda öröksége*, 131–158.

közötti területen valószínűleg Kalán püspök alapította meg a IV. Lateráni Zsinat után, mert annak prépostját először 1217-ben említi a pécsi székeskáptalan oklevele. A megye világi központja Pozsegavár volt, a társaskáptalan székhelye pedig Pozsegaszentpéter. A prépost-főesperes valószínűleg azért nem költözött be a püspöki székhelyre, mert így függetlenebbnek érezte magát a püspöki felügyeletől. A prépostságnak 12 kanonoki javadalma ismert. Olvasó kanonokról, aki az oktatásért felelt, nem hallani. Csak a XIII. század legvégén szerveződött meg a káptalani iskola. Ennek első lektora Theophil, aki fiatal kora ellenére nagyon jelentős tudással rendelkezett. Valószínűleg külföldi egyetemet végzett. A XIV. század közepéig csak két kanonokról, Orbászról és Demeterről állíthatjuk biztosan, hogy külföldi egyetemen jogot tanultak (Padovában és Bolognában). A káptalan tagjai számára a legtöbb esetben egyházi karrierjük végállomását jelentette a pozsegai javadalom. A főpapságig a kanonokok közül egy sem jutott el. Ez is a káptalan – IV. Lateráni Zsinat utáni – „megtúrt” bizánci rítusát erősíti.

1263-ban IV. Béla a feleségének, Laszkarisz Máriának ajándékozta Pozsega vármegyét. Innentől a XIII. században a királynék uralma alatt állt a déli országrész. A királynék környezetében pozsegai prépostokat is találunk. 1280-ban, majd 1284–1286 között Orbász; 1280 és 1290 között pedig Lukács pozsegai prépostok irányították az özvegy (Kun) Erzsébet királyné kancelláriáját. Ebben az időben a társaskáptalan és népei igen jelentős privilégiumokat is kaptak IV. (Kun-) László királytól: A káptalan népeitől senki, semmilyen adót vagy vámot nem szedhetett, csak a káptalan, és népeik fölött is csak kizárólagosan a pozsegai prépost és káptalan szolgáltatott igazságot.¹³⁷ Hasonló privilégiumokat kaptak, mint amelyeket a Kijevből hazajött I. András királyunk adott Anasztázia királynő sárospataki szálláshelyén a Szent Miklós egyházához tartozó polgároknak. Ezeket a jogokat Imre király 1201-ben kiadott privilégiumában újólág megerősítette.¹³⁸ A sárospataki Szent Miklós egyházához tartozó hívek görög rítusú keresztények voltak. V. István felesége (Kun Erzsébet) gyermekeivel együtt szívesen időzött Sárospatakon, a királynői udvarházban. Itt-tartózkodása alkalmával 1261-ben a patakiakkal azonos jogokat eszközölt ki a királytól az Újhelybe költözött vendégek (valószínűleg kunok) számára is. Ezt a privilégiumot később 1284-ben IV. László, 1294-ben pedig III. András is megerősítette.¹³⁹ A pozsegai társaskáptalan népei is részben IV. Lászlónak köszönhették privilégiumukat, amint fentebb említettük.

Kalán püspök a pozsegai társaskáptalannal egy időben alapított még egy pécsi társaskáptalant, a Keresztelő Szent János patrónusú kisprépostságot. (Egerben ugyancsak megvolt a kisprépostság.) Ennek élén állt a kisprépost, aki egyúttal mindig tagja volt a székeskáptalannak is. A székeskáptalan által kiadott oklevelek ta-

¹³⁷ KOSZTA LÁSZLÓ, „A pozsegai társaskáptalan”, in FEDELES – SARBAK – SÜMEGI, *A Pécsi Egyházmegye története*, 235–247.

¹³⁸ SZARKA, *A rotunda öröksége*, 162–167.

¹³⁹ *Uo.*, 180.

núnévsorában a kisprépost előkelő helyen: a püspök, a nagyprépost, a pozsegai prépost után a negyedikként szerepelt. Az 1239-ben kiadott oklevél már csak a székeskáptan vezetőit sorolja fel, és a listán a nagyprépost után közvetlenül Illés kisprépost következik, megelőzve a lektort és a többi dignitárius kanonokot.¹⁴⁰

Moravcsik Gyula írja: „Kétségtelenül bizánci hatást tükrözhet azon egyes Árpád-kori nevek használata, mint, amilyen pl. Achilles, Alexius, Demeter, Duka, Illye-Illés, Katapan, Manuel, Mihály, Nikifor, Oposz, Vászoly-Vazul”.¹⁴¹ A pozsegai és a pécsi társaskáptalanról Kosztáék által írt tanulmányokban a név szerint felmerülő kanonokok zöme bizánci rítushoz kapcsolódást sejtet. Illés kisprépost keresztneve kétségtelenül bizánci rítushoz kötődést jelez, miként a görög Theophil, Demeter, Orbász, illetve a Lukács, András és István, melyek viszont a kabarok által kedvelt zsidó nevek voltak. A Tyburcius és a Lőrinc név görög kötődése tünik kétségesnek.

Analógiaként idecitálható még pár görög rítusú dignitáriusra utaló név az Egri Egyházmegye általam vizsgált zempléni területéről. Például II. András egri püspök az elődei által 1215 után elfoglalt tizedeket visszaadta a káptalannak. Az 1275. évi levelében olyan tizedeket is említ, melyek nevei gyaníthatóan görög rítusúakat takarnak.¹⁴² Visszaadta pl. „Borsodban Sár-Szomolyáról elnevezett monostor földjének tizedeit..., ugyancsak a szegény Alex (kanonok) helye... Achilles mester helye...”¹⁴³ tizedeit. – A görög rítusú Abák birtokában lévő Sári-monostorról (NB. A monostorban van Aba Sámuel sírkápolnája, amely egy görög rítusú rotunda) és az említett görög nevű előjárókhoz tartozó helységekről okkal feltételezhető a görög szertartáshoz tartozás. A tizedeik fölött kialakult illetékességi vita pedig részben a IV. Lateráni Zsinat törvényeinek lett a következménye. – Példaként idézhetjük még a már említett dömösi monostor prépostjait: 1138-ban egy kabarok által kedvelt zsidó nevű Sault, 1156-ban pedig a görög nevű Makarioszt.¹⁴⁴ A prépostság görög

¹⁴⁰ KOSZTA LÁSZLÓ – FEDELES TAMÁS, „A pécsi kisprépostság”, in FEDELES – SARBAK – SÜMEGI, *A Pécsi Egyházmegye története*, 231–232.

¹⁴¹ MORAVCSIK GYULA, *Bizánc és a magyarság*, Budapest 2003, 102.

¹⁴² SZARKA, *A rotunda öröksége*, 171.

¹⁴³ Fejér C.D.V. 2.303. Schmitth. Eppi. Agr. I. 196. In „Adalékok az egri egyházmegye történetéhez”, Eger 1908. IV. 46–47. Vö. DONGÓ GY. G., „II. András egri püspök levele Zemplénről 1275-ből”, in DONGÓ, *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez*, 1912, 13–16. – A görög keresztnév felvétele mindenestre görög szimpátiát feltételez. Sőt hitvallássá is emeli a görög név használatát, különösen az elnyomás korában.

¹⁴⁴ KOSZTA, *A kalocsai érseki tartomány kialakulása*, 108–109. 453. láb. – A Komárom környékén élő kabar falvak mellett a visegrádi és zebegényi monostorok körzetében élő keleti rítusúakat is szolgálhatta a prépostság. – Kazáriában a kabarok tovább éltek együtt a zsidó hitre áttért kazárokkal. Ennek hatására választották szívesen maguk is a zsidó keresztneveket. Néhány példa a kabar származású, zsidó nevű és görög rítusú előjárókra: Aba Sámuel király. Sibin fia Sámuel II. Kiliti egri püspök kvázi kancellárja, aki a tatárjárás után elégette az egri püspökség számára általa pótlásként készített vagyonszétosztó okiratokat, majd Ruténiába szökött. Vö. SUGÁR, *Az egri püspökök története*, 73.; SZARKA, „Görög rítusú egri püspökség az Árpád-korban”, in PAPP ANDRÁS (szerk.), *Az Úr az én erősségem*, Miskolc 2018, 69. Továbbá a pannonthalmi apátok: Dávid apát, akit Cerbánus levele 1135-ben

rítusát az is megerősíti, hogy a megtalált eredeti oszlopfő segítségével helyreállított altplomát, és a bizánciakra jellemző oktagonális pillérek tartják.

A pálos rend kezdetben a görög szertartású remeteközösségekre épült. Róma, miután 1219-től csatlódott az uniót felmondó szerbekben és bolgárokbán, ugyanilyen bizalmatlansággal tekintett a magyar bizánci szertartású férfi és női szerzetesekre is. Innentől datálható a görög szerzeteseket érintő latin presszió. Imre királyunk 1204-ben Ince pápa felé tett alternatív javaslatának, hogy „a romlásnak indult görög monostorokat szervezze egy önálló püspökségbe vagy latin rítusú apátokat, illetve prépostokat állítson az élükre, a megreformálásukhoz”, az lett a következménye, hogy a pápa fokozatosan latin rítusú apátokat állított e kolostorok élére. A latinizált apátságok közelében élő görög rítusú remeték számára ekkortól lett sürgetően szükséges a „modus vivendi,” a túlélés útjának keresése. E korból ránk maradt pótlásként készített iratok vagy hamisítványok nyilván a latin presszió miatt hallgatnak a remeték korábbi görög rítusáról.¹⁴⁵

A Gyöngyösi Gergely által elsőként említett magyarországi remeték a Pécs környéki, ún. „patacsi remeték”. Nekik Bertalan pécsi püspök még 1215-ben (a IV. Lateráni Zsinat határozatai után) a saját birtokán lévő hegyen Szent Jakab tiszteletére kolostort épített és földdarabokat adományozott. 1225-ben rövid szabályzattal is ellátta őket. A szabályzat leglényegesebb mondata: „Az atyák parancsait és rendeleteit tartsák meg”. A remeték további jeles segítői voltak: Özséb, esztergomi kanonok és Pál veszprémi püspök, Veszprém úrnőjének, a görög származású Laszkarisz Mária királynénak az udvari kancellárja. Pál püspök azáltal biztosított védelmet számukra, hogy elrendelte: az ő püspöki felügyelete alatt élve mint „engedélyezett társulat továbbra is remeteként szolgálják az Urat mindenben”. Végül az Özséb által kezdeményezett „ágostonos regulával” új szabályzatot, „modus vivendi”-t adott a remetéknek, ezáltal megmentette őket az inkvizíció zaklatásaitól.¹⁴⁶ Árpád-házi királyaink mellett a keleti egyházzal szimpatizáló és Csák Máté által vezetett kabar-magyar főurak is támogatták a remetéket. Ellenben a XIV. században az Anjou királyok már a magyar egyház latinizálására használták fel az általuk is felkarolt keleti gyökerű pálos rendet.

5. Összegzés

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy az itt előadott információk elégséges alapot szolgáltatnak annak megértésére, hogy a 12. század második felében és a 13. század elején, amikor hét keleti orientációt képviselő magyar ellenkirályt a kalocsai érsek koronázott, miért is szavazott együtt a pécsi püspök a csanádi és váradi püs-

„archimandritaként” titulált, Uros apát (= Uriás volt ekkor a szerb király is), vagy Salamon, az oroszói apát stb.

¹⁴⁵ SZARKA, *A rotunda öröksége*, „Forráshiány okai” fejezet, 17. és 33.

¹⁴⁶ SZARKA, „A pálos rend keleti keresztény gyökerei”, 142–149, Interneten: a „szirbes.hu” honlapon, a „cikkek” fülénél is megtalálható.

pökkel, illetve a kalocsai érsekkel az ellenkirályok javára. Azért, mert a püspök egyházmegyéje időnként ugyan változó mértékben és változó intenzitással, de a bizánci érdekszférához is kapcsolódott, illetve híveinek jelenős része vagy maga a pécsi püspök is görög rítusú lehetet.